

Pozadina, politika i strategija opsade Sarajeva, 1991.-1995.

Pripremio
dr. Robert J. Donia
Centar za ruske i istočnoevropske studije
Univerzitet Michigan
SAD

IZJAVA SUDSKOG VJEŠTAKA DOSTAVLJENA
MEĐUNARODNOM KRIVIČNOM SUDU
ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU
U SKLADU S PRAVILOM 94 *bis*

IZJAVA SUDSKOG VJEŠTAKA U PREDMETU IT-09-92, *TUŽILAC PROTIV
RATKA MLADIĆA,*
U SKLADU S PRAVILOM 94 *bis*

Robert J. Donia

/potpis na originalu/

18. februar 2013.

Pozadina, politika i strategija opsade Sarajeva, 1991.-1995.

Pripremio
dr. Robert J. Donia
Centar za ruske i istočnoevropske studije
Univerzitet Michigan
SAD

IZJAVA SUDSKOG VJEŠTAKA DOSTAVLJENA
MEĐUNARODNOM KRIVIČNOM SUDU
ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU
U SKLADU S PRAVILOM 94 *bis*

IZJAVA SUDSKOG VJEŠTAKA U PREDMETU IT-09-92, *TUŽILAC PROTIV
RATKA MLADIĆA,*
U SKLADU S PRAVILOM 94 *bis*

Robert J. Donia

18. februar 2013.

Sadržaj

Skraćenice	ii
I. Uvod: Izvještaj i njegova priprema	1
II. Transformacija JNA	4
III. Sarajevo: rast, sastav i glasanje	13
IV. Srpska vizija Sarajeva: september 1991. – april 1992.	23
V. Političke i vojne pripreme Srba za stvaranje zasebne države u BiH	29
VI. Uspostavljanje opsade	45
VII. Srpske vizije Sarajeva tokom rata	52
VIII. Održavanje opsadnog stanja	63
IX. Sarajevo i njegova opsada u međunarodnom fokusu	73
X. Zaključak	83

Bilješke na kraju teksta

Dodaci: dodaci dostavljeni odvojeno od teksta

Skraćenice

ARBiH	Armija Republike Bosne i Hercegovine
b/h/s	Bosanski/srpski/hrvatski jezik
BiH	(Socijalistička Republika) Bosna i Hercegovina
ECCY	Konferencija o Jugoslaviji Evropske zajednice
OOSM	Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini
HDZ	Hrvatska demokratska zajednica
HVO	Hrvatsko vijeće obrane
JNA	Jugoslovenska narodna armija
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova
RS	Republika Srpska
RSK	Republika Srpske Krajine
SAO	Srpska autonomna oblast
SDA	Stranka demokratske akcije (najveća nacionalna stranka bosanskih Muslimana)
SDS	Srpska demokratska stranka
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
TO	Teritorijalna odbrana
VOMP	Vance-Owenov mirovni plan
VRS	Vojska Republike Srpske
UNPROFOR	Zaštitne snage Ujedinjenih nacija

I. Uvod: Izvještaj i njegova priprema

Ovaj izvještaj bavi se istorijskom pozadinom i političkim i vojnim kontekstom događaja koji se navode u optužnici u predmetu IT-09-92, *Tužilac protiv Ratka Mladića*. U njemu je obuhvaćeno razdoblje od novembra 1990. godine, kad su višestranačkim izborima u Bosni i Hercegovini (BiH) na vlast došli nacionalisti, do decembra 1995. godine, kad je u Parizu potpisan Opšti okvirni sporazum za mir (dalje u tekstu: **OOSM**), kojim je okončan rat u BiH. Iz ovih hronoloških okvira izlazim samo onda kad zadirem u pozadinu kolektivnih ili individualnih aktera koji su odigrali ključne uloge u događajima nakon 1990. godine.

Ovaj izvještaj temelji se na materijalima studijske biblioteke Univerziteta Michigan, drugih biblioteka u SAD-u i autorove lične biblioteke, dokumentima koje mi je na raspolaganje stavilo Tužilaštvo MKSJ-a, određenim dokumentima uvrštenim u dokazni materijal u predmetima koji su prethodno vođeni pred pretresnim vijećima MKSJ-a, izvještajima iz onovremene štampe, memoarima i dnevnicima glavnih učesnika događaja, i, u nekoliko slučajeva, na mojim ličnim zapažanjima. Takođe sam se oslanjao na istoriju grada koju sam objavio 2006. godine: *Sarajevo: biografija* (London, Hurst & Co. i Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2006.) Kako bih što vjernije prenio riječi, osjećanja, stavove, prizore i poteze učesnika događaja, nastojim citirati njihove riječi. Originalni citati na b/h/s-u dati su kao bilješke na kraju izvještaja. U tekstu izvještaja oni su označeni latiničnim slovima u superskriptu (nrr. uzdignuto “a” ili “mm”) nakon citata. U izvještaju na engleskom koristio sam engleski prijevod prevodilačke službe Međunarodnog suda kad sam ga mogao naći. Sva pojašnjenja i objašnjenja u uglastim zagradama – [...] – su moja, a ne govornika ili prevodilaca MKSJ-a.

U cijelom izvještaju, kao i u individualnim tematskim odjeljcima, držim se hronološkog slijeda događaja. U okviru svakog tematskog odjeljka objašnjavam uzroke događaja i glavne tendencije, pri čemu pojedinačne događaje stavljam u širi kontekst. Ovakav način prikazivanja događaja predstavlja najčešći oblik istorijske naracije profesionalnih istoričara i od izvjesnih pisanja o prošlosti različit je po tome što ne daje samo hroniku događaja (kad se događaji prikazuju po redosledu ali bez ulaženja u njihov tačan međusobni odnos), već i opis i analizu formativnih

istorijskih kretanja u društvu, politici, ekonomiji i vojnoj sferi.¹ Pripremajući ovu naraciju o razvojnem toku događaja, stalno sam iznova konsultovao dokumentaciju te modifikovao naraciju u skladu dokaznim materijalom. Budući da su događaji oslikani u kauzalnom kontekstu, od ogromnog su značaja pravila o pravljenju selekcije valjanih dokaza. Za ocjenu pouzdanosti dokaza držao sam se tako četiri kriterijuma: relevantnost za temu; izvor; mogućnost provjere poređenjem s drugim izvorima; i, na posljertku, njihovu punoću, odnosno mjeru u kojoj mogu osvijetliti razmišljanja, ponašanje ili događaje.

U ovom izvještaju, nacijama i nacionalnim pokretima pristupa se kao konstruktima, što je pristup za koji su se tokom nekoliko proteklih decenija opredjeljivali mnogi antropolozi, politikolozi, sociolozi i historičari.² Svi ti naučnici odbacuju tradicionalno esencijalističko, često antropomorfno, shvatanje nacije, naroda ili etničke skupine kao grupe koja je vjekovima upostojana, jasno omeđana, monolitna i stabilna. Treba istaći da vodeći srpski nacionalisti imaju uglavnom tradicionalno, esencijalističko shvatanje sopstvene nacije, utjelovljeno u sintagmi “srpski narod”, i da će stoga vjerovatno osporavati osnovni konceptualni okvir ovog izvještaja. Ipak, gotovo svi profesionalni sociolozi i historičari odbacuju esencijalizam opredjeljujući se za ovu ili onu varijantu konstruktivističkog pristupa. Oni “naciju” shvataju kao idejni konstrukt koji je prihvaćen od strane neke velike zajednice ljudi čiji su tvorci često njegove vode, koje ga definišu i redefinišu. U skladu s ovim viđenjem, intelektualci i drugi akteri koji kreiraju politike obično redefinišu pojmove političkog diskursa da bi postigli veću koheziju određene grupe ili joj proširili okvire. U njihove strategije spadaju: redefinisavanje etničkih granica na temelju jezika, vjeroispovijesti i rasnih karakteristika u cilju davanja maksimalnog legitimiteta grupnim pretenzijama; kreiranje istorije grupe; novo zamišljanje teritorije kao podijeljene na “našu” i “njihovu”; i polaganje prava na sopstvenu državu na temelju istorijskog precedenta ili demografske prevage.

¹ Za sličnu raspravu u kojoj se prednost daje terminu “diskurs” nad “naracijom”, v. Keith Jenkins, *Re-thinking History* (London i New York: Routledge, 1991.), str. 8-9.

² Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, revidirano izdanje (London: Verso, 1998.), str. 5-7; Eric J. Hobsbawm i Terrance Ranger (ur.), *The Invention of Tradition* (Cambridge University Press, 1983.); Rogers Brubaker, *Ethnicity without Groups* (Harvard University Press), str. 11; Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (New York: Cambridge University Press, 1996.), str. 13-14, posebno fusnota 4; Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Cornell University Press, 1983.), str. 124-125; Ron Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford University Press, 1993.), str. 10, cijeli prvi pasus; Valerie Bunce, *Subversive Institutions: The Design and Destruction of Socialism and the State* (New York: Cambridge University Press, 1999.), str. 12 (posljednja dva pasusa) i str. 13 (prvi pasus).

Naučnici iz mnogih disciplina pribjegavali su konstruktivističkim interpretacijama u proučavanju gotovo svih dijelova planete.³ U dvije nedavno objavljene studije koje se bave Sarajevom primjenjen je upravo takav pristup.⁴ Tako profesor Paula Pickering u svojoj studiji odbacuje shvatanje da pojedinac rođenjem stiče određeni kulturni identitet koji zadržava tokom cijelog života. “Sociolozi, međutim, generalno odbacuju ovu determinističku tvrdnju,” piše ona, “i umjesto toga identitet vide kao nešto što se konstruiše u društvenoj interakciji.” Ona zastupa mišljenje da odgovarajuću težinu treba pridati i identitetima koji nisu nacionalna pripadnost, u prvom redu lojalnosti ličnom i porodičnom domu, čime dovodi u pitanje “ideju o nepromjenljivosti veze između etničkog identiteta i 'istorijskog zavičaja’”.⁵ Drugi su naučnici pak isticali privrženost regiji, gradu, selu, grupi ili vjeri, navodeći da identitete prije treba vidjeti kao “ugnježdene”, odnosno da se nalaze na raskršću mnoštva različitih asocijacija koje pojedinac vrednuje.⁶

Kad ispitujemo uzroke i tok nasilnih sukoba, znanstvena literatura o identitetu kao “konstruktu” poziva nas da razmotrimo promjenljivu strukturu identiteta, sklonog “prestrojavanju”. U ovom izvještaju nastojao sam biti na visini tog izazova tako što sam kauzalnu analizu događaja ostavio otvorenom za višestruka i međusobno konkurentna objašnjenja različitih lojalnosti i identiteta Sarajlija tokom 90-tih godina.

³ Za pregled ranijih djela koja pripadaju ovoj naučnoj tradiciji, v. Geoff Eley, “Nationalism and Social History,” *Social History*, tom 6, br. 1 (januar 1981.), str. 83-107.

⁴ Paula M. Pickering, *Peacebuilding in the Balkans: The View from the Ground Floor* (Ithaca i London: Cornell University Press, 2007.), str. 53; i Emily Greble Balić, “When Croatia Needed Serbs: Nationalism and Genocide in Sarajevo, 1941-1942,” *Slavic Review* 68, br. 1 (proljeće 2009.), str. 116-138.

⁵ Pickering, *Peacebuilding*, str. 102.

⁶ G.H. Herb i D.H. Kaplan (ur.), *Nested Identities, Nationalism, Territory and Scale* (Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 1999.).

II. Transformacija JNA

Ovaj odjeljak posvećen je transformaciji Jugoslovenske narodne armije (dalje u tekstu: JNA), koja je od jedne višenacionalne armije u svojim počecima evoluirala u instrument za ostvarivanje srpskih nacionalnih interesa. Bitku za Kijevo (Hrvatska), smatram presudnim događajem za transformaciju JNA u srpske nacionalističke snage, koje su bile u tijesnom savezništvu s lokalnim srpskim paravojnim formacijama. Bilo je bitki koje su imale veći strateški značaj, trajale duže, odnijele više života i bile poznatije po većem zlu, ali bitka za Kijevo označila novi pristup stvarima od strane civilnih i vojnih suparnika u Hrvatskoj i Bosni, među kojima je bio i general Mladić. Ta bitka najavila je na koji način će se kasnije ratovati u Hrvatskoj i Bosni, uključujući i opsadu Sarajeva u trajanju od 44 mjeseca.

Blago zaokretanje JNA prema nacionalizmu

JNA je bila ponosni nasljednik Titovih partizana, koji su u Drugom svjetskom ratu oslobodili Jugoslaviju od njemačkog i italijanskog okupatora uz tek skromnu pomoć izvana. JNA je uživala duboko divljenje i poštovanje većine Jugoslovena tokom četrdeset godina poslije rata, i većina jugoslovenskih mladića služila je vojni rok u njenim redovima. Osim što je JNA bila odgovorna za odbranu domovine od stranih neprijatelja, imala je i ustavom propisanu dužnost čuvanja unutrašnjeg poretka federativne socijalističke Jugoslavije. Član 240 saveznog Ustava iz 1974. godine predviđao je sljedeće: “Oružane snage Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije štite nezavisnost, suverenitet, teritorijalnu cjelokupnost i ovim ustavom utvrđeno društveno uređenje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.”⁷

Nakon Titove smrti 1980. godine, JNA je postepeno počela da gubi široku podršku javnosti. Kako su Slovenci i Hrvati tražili veću autonomiju i, konačno, nezavisnost od Jugoslavije, u JNA, oličenje jugoslovenskog jedinstva, javile su se sumnje, a ponekad je izlagana i direktnim napadima. Kad su vojni tužioci JNA 1988. za urednike slovenačkog omladinskog lista *Mladina* zatražili stroge kazne zbog objavljivanja vojnih tajni, sudenje se pretvorilo u javnu farsu.⁸ Imidž koji je JNA stekla

⁷ *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1989.), str. 115.

⁸ Susan Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington: The Brookings Institution, 1995.), str. 75 i 95.

na ovom suđenju bio je da je autoritarna i nesposobna, dok su mladi urednici uzdizani kao slovenački nacionalni heroji. JNA je preduzela mjere za sprečavanje sopstvenog raspada duž republičkih granica i jačanje svoje odanosti ideji jugoslovenstva.

Raspadom Saveza komunista Jugoslavije u januaru 1990. na zasebne, republičke, partije, JNA je dobila na značaju, jer je bila jedina institucija koja je još mogla predstavljati i braniti saveznu državu.⁹ Zbog uspjeha nacionalista na izborima tokom 1990. godine još više se produbila podozrivost oficira prema slovenačkim i hrvatskim političarima, a u Sloveniji i Hrvatskoj javio se strah da će vojska pokušati da uguši njihove težnje ka nezavisnosti. JNA je u maju 1990. godine naredila da se naoružanje pod kontrolom lokalnih jedinica Teritorijalne odbrane premjesti u njene oružarnice.¹⁰ Većina lokalnih jedinica Teritorijalne odbrane postupila je po tom naređenju, ali su u BiH i Hrvatskoj mnoge od njih zadržale dio naoružanja ili nabavile novo. Do tad su vlade Slovenije i Hrvatske već uveliko radile na hitnoj nabavci oružja i spomenuto naređenje je, očigledno, trebalo onesposobiti te republike da, ako zatreba, svoju nezavisnost ostvare primjenom sile.

Viši komandni kadar JNA je svoju ustavnu dužnost shvatao ozbiljno. Oni su se odlučno suprostavljali pregovorima o bilo kakvoj podjeli vojske između potencijalnih država nasljednica, odnosno odbacili su model primijenjen u Sovjetskom Savezu, zahvaljujući kojem je cijepanje na nezavisne države prošlo mirno. Oni su se prvobitno suprotstavljali i prijedlogu Slobodana Miloševića da Slovenija i Hrvatska dobiju nezavisnost, s tim da Hrvatska ne bi dobila područja na kojima je živjelo mnogobrojno srpsko stanovništvo. U očima komandanata JNA, bitke za Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu sve su bile dio istog sukoba u kojem je armija uzaludno pokušavala očuvati cjelovitost Jugoslavije i njenog društvenog sistema, ili makar ono što se od njih moglo spasiti. Viši oficiri JNA bili su spremni, ako treba, boriti se za svaki kvadratni pedalj jugoslovenskog, samo da zemlja ostane cijela.

⁹ James Gow, *Legitimacy and the Military: The Yugoslav Crisis* (London: Pinter, 1992.), odlična studija o JNA u socijalističkoj Jugoslaviji i prvim mjesecima njenog raspada.

¹⁰ "Informacija o akciji sigurnijeg obezbjeđenja naoružanja i municije, koju je Republički štab Teritorijalne odbrane dostavio Predsjedništvu Socijalističke Republike BiH, 13. septembar 1990. BCS 0087-0220 – 0087-0235.

Krajem 1990-tih godina, generali JNA sastavili su prijedlog za očuvanje cjelovitosti zemlje prema kojem je trebalo ukloniti civilna rukovodstva Hrvatske i Slovenije i razoružati njihove oružane snage koje su bile u nastanku. Dana 9. januara 1991. godine, general Veljko Kadijević, savezni ministar odbrane (na tom položaju od 8. maja 1988. do 6. januara 1992.) zatražio je od saveznog Predsjedništva da odobri njihov plan, ali prijedlog nije dobio potrebnih 5 od 8 glasova Predsjedništva. To tijelo ponovo je odbilo Kadijevićev zahtjev 25. januara, što je dovelo do velike frustracije višeg komandnog kadra JNA, ali on ipak nije bio spreman preduzimati korake bez blagoslova vrhovnog civilnog organa vlasti Jugoslavije.

Nakon što je prijedlog u januaru odbijen, viši komandni kadar JNA vagao je da li da se prikloni srpskim separatistima kako bi osujetio težnje Hrvata i Slovenaca ka nezavisnosti. Na vrhu, Kadijević je bio u tijesnom kontaktu s članovima Predsjedništva Jovićem i Miloševićem. U martu 1991. godine, Jović, Milošević i Kadijević povukli su se sa svojim suprugama u odmaralište u Kuparima, na vikend koji će provesti u odmaranju i razgovorima. Takav otvoren pristup uskraćen je Stipi Mesiću, koji je po sistemu rotacije trebao biti sljedeći predsjednik Predsjedništva. Viši oficiri JNA namjerno su Mesića držali u izolaciji i otvoreno ignorisali njegove direktive “odnoseći se prema njima kao da i ne postoje”,^{11 a} kako je napisao general Kadijević (uzdignuto slovo “a” odnosi se na bilješke na b/h/s–u na kraju izvještaja). Mesić je sam priznao da su ga ignorisali. “Nijedan general ni iz Generalštaba niti iz Ministarstva obrane nikad nije došao k meni”, ispričao je on kasnije.^{12 b}

Na terenu u Hrvatskoj, JNA se u prvoj polovini 1991. godine ponašala kao čuvar mira, ali se postepeno okretala ka naoružanim formacijama lokalnih Srba. U načelu, kad su se sukobljavale hrvatske snage sigurnosti i paravojne formacije lokalnih Srba, JNA je postavljala svoje snage između zaraćenih strana. Međutim, u većini slučajeva JNA bi zadržala kontrolu nad spornom teritorijom ili bi je predala lokalnim Srbima, iz čega se vidjelo da se polako staje na stranu srpskog nacionalizma.

¹¹ Kadijević, *Moje Videnje*, str. 38.

¹² Stjepan Mesić, “Rasprava”, u Branka Magaš i Ivo Žanić (ur.), *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, 1991.-1995. (War in Croatia and Bosnia and Herzegovina, 1991-1995)* (London: Bosanski Institut, 1999.), str. 130. D# 11894, BHS 0322-9734-0323-0138 ENG 0306-4718-0306-4718.

Navodna neutralnost JNA u čuvanju mira odigrala je ulogu u tri incidenta u proljeće 1991. godine, od kojih je svaki bio sve ozbiljniji.¹³ Krajem februara i početkom marta, lokalne srpske paravojne snage osvojile su policijsku stanicu u Pakracu i uhapsile hrvatske policajce koji su odbili da prihvate njihovu vlast. Kad je jedinica hrvatske policije izvršila kontranapad i povratila kontrolu nad gradom, JNA je lokalnim Srbima priskočila u pomoć upavši u grad oklopnim vozilima, te je iz njega ponovo otjerala hrvatsku policajcu. U sličnom incidentu koji se dogodio kasnije u martu, naoružani lokalni Srbi zauzeli su hotelski kompleks na Plitvicama, Nacionalnom parku pored glavnog puta koji povezuje Zagreb s jadranskom obalom. Hrvatska policija izvršila je oružani prepad i povratila park, i tom prilikom poginuli su jedan Srbin i jedan Hrvat. Hrvatska policija je tu ostala nekoliko mjeseci, ali je zbog daljih dejstava srpskih paravojnih formacija u avgustu 1991. bila prisiljena napustiti taj nacionalni park.¹⁴ Konačno, 2. maja 1991. godine u Borovom Selu, paravojne snage iz Srbije lojalne Vojislavu Šešelju sačekale su u zasjedi na ulazu u grad pojačanje koje je stizalo hrvatskoj policiji. Ubijeno je dvanaest hrvatskih policajaca, a još mnogo više ih je ranjeno. JNA je opet intervenisala i blokadom sela onemogućila bilo kakvu pomoć izvana.

U danima neposredno prije incidenta u Borovom Selu, došlo je do krizne situacije u Kijevu, koja je imala manje žrtava, ali je bila podjednako ozbiljna. Kijevo je bio grad s hrvatskom većinom, na samo dvanaest kilometara od Knina, koji je pripadao "Zajednici općina Sjeverne Dalmacije i Like", proglašene 27. juna 1990. godine od strane članova SDS-a.¹⁵ Kao i selo Vrlika, nekoliko kilometara južno od Kijeva, Kijevo se nalazilo s obje strane Autoceste 1, glavne saobraćajnice koja je povezivala Kinin, koji je bio pod srpskom kontrolom, s gradom Sinjem i jednim brojem sela s većinsko srpskim stanovništvom na oko 35 kilometara u pravcu juga. U aprilu 1991. godine, Ministarstvo unutarnjih poslova Hrvatske otvorilo je novu policijsku stanicu u Kijevu, što je naišlo na osudu jugoslovenskog Predsjedništva i proteste vladinih ustanova koje su na tom području kontrolisali Srbi.¹⁶ Kad je vlada Hrvatske odbila zatvoriti stanicu, 28. aprila stigla su oklopna vozila

¹³ Centralna obavještajna agencija (CIA) SAD-a, *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990–1995*. 2 toma. (Washington, DC: Central Intelligence Agency, 2002.), I 89-92; i II: Dodatak 6, "Scene Setters for War – Pakrac, Plitvice Lakes, and Borovo Selo."

¹⁴ *Balkan Battlegrounds*, II: 85.

¹⁵ Srdan Radulović, *Sudbina Krajine* (Belgrade: Dan Graf, 1996.), str. 17.

¹⁶ Tanjug na engleskom, 19:40 h po Griniču, 26. april 1991. FBIS-EEU-91-082, 29. april 1991., str. 39.

JNA u pratnji srpske policije, blokirala put jedva sto metara od stanice, opkolila i granatirala grad, i onemogućila ulazak ili izlazak saobraćaja.¹⁷

Na krizu u Kijevu s kraja aprila brzo je stavljena tačka, a da nije razriješena. JNA je pokazala da u to vrijeme nije bila spremna sama pokrenuti ofanzivu velikih razmjera protiv hrvatskih snaga, pa je otvorila Kijevo za saobraćaj, ali je pritom ostala na svojim položajima na glavnom putu kroz grad. Grad i hrvatski policajci na svom novom položaju sasvim očigledno nisu imali šanse pred pritiskom Srba i JNA, ali su sve ove razne oružane jedinice ostale u opasnoj blizini jedna drugoj tokom nekoliko vrlo napetih mjeseci.

Okretanje JNA prema srpskom nacionalizmu ubrzale su težnje za otcepljenjem od Jugoslavije Hrvata i Slovenaca. Dana 25. juna 1991. godine, skupštine ove dvije republike istovremeno su donijele deklaracije nezavisnosti što je predstavljalo direktan izazov i za JNA i za savezne organe vlasti. Dva dana kasnije, JNA je preduzela korake u cilju obezbjeđenja međunarodnih graničnih prelaza i aerodroma u Sloveniji, tvrdeći da su oni u saveznoj nadležnosti. Jedinice Teritorijalne odbrane Slovenije, potpomognute naoružanjem kupljenim u inostranstvu i onim koje je zaplijenjeno u Sloveniji, suprotstavile su se ovom potezu JNA. U “desetodnevnom ratu”, kako se on često naziva, slovenačke snage su iznenađujuće brzo odnijele pobjedu nad vajnom JNA. Evropska zajednica, krajnje zabrinuta zbog izbijanja oružanih sukoba, uputila je posrednike 28. juna. JNA nije htjela eskalaciju krize i rizik od katastrofalnog poraza, tako da je pristala potpisati Brionski sporazum 18. jula 1991. godine i zvanično se složila da se povuče iz Slovenije.¹⁸ Slovenačko i hrvatsko rukovodstvo pristali su da zauzvrat svoje proglašenje nezavisnosti odlože za tri mjeseca, do 8. oktobra 1991. godine. JNA, koja se nije htjela povući iz Hrvatske, prenijela je svoju borbu za očuvanje ostatka Jugoslavije na istok i jug – u Hrvatsku i Bosnu.

Poslije poniženja u Sloveniji, JNA je u Hrvatskoj napustila svoju strategiju suzdržanosti i počela se otvoreno stavljati na stranu srpskih nacionalista. U svojim memoarima, general Kadijević

¹⁷ *Oslobodenje*, 29. april 1991., str. 1, gdje je prenesen jedan Tanjugov članak (Beograd), s odrednicom Zagreb, 28. aprila 1991.; i Zagreb, Servis domaćih vijesti. FBIS-EEU-91-082, 29 April 1991., str. 39.

¹⁸ Woodward, *Balkan Tragedy*, str. 168. Potpisan je prekid vatre i JNA se složila da se povuče iz Slovenije 1. jula, ali su se neprijateljstva nakon toga nastavila i okončana su tek nakon potpisivanja Brionskog sporazuma. Daniel Bethlehem i Marc Weller (ur.), *The 'Yugoslav' Crisis in International Law: General Issues*, Dio I (Cambridge: Cambridge University Press, 1997.), str. xxviii.

pisao je da armija “kasnije u ljeto” 1991. godine promijenila svoju samododijeljenu ulogu razdvajanja dviju strana u “zaštititi srpski narod u Hrvatskoj na način što će se svi krajevi sa većinom srpskim stanovništvom osloboditi u svakom pogledu od prisustva hrvatske vojske i hrvatske vlasti”.¹⁹

^c U sklopu ove promjene kursa, komandanti JNA selili su naoružanje i municiju s istoka na zapad Jugoslavije, i oslanjali se na naoružane srpske nacionaliste u Hrvatskoj i Bosni, kao i na vojna skladišta, kadrove i regrutni potencijal u Bosni, kako bi uvećali svoju borbenu sposobnost u Hrvatskoj. Mnogi bosanski Srbi vojne dobi priključili su se kao dobrovoljci bilo JNA bilo jedinicama iz Bosne, koje bi zatim bile raspoređene u Hrvatsku.

Kijevo: Odsudna bitka

Dok su se strane u Kijevu tokom ljetnih mjeseci i dalje nalazile u pat-poziciji, Hrvatska se približavala potpunom ratnom stanju. Hrvatski zvaničnici mobilisali su još muškaraca i nabavili još naoružanja kako bi se mogli suprotstaviti bolje opremljenoj JNA i srpskim paravojnim formacijama. Hrvatske snage bi opkolile ili osvojile kasarne i postrojenja JNA širom Hrvatske i na taj način došle do velikih količina naoružanja i municije, koje su spremali kao zalihu za veći ratni sukob.²⁰ Dana 29. juna, dok se rat u Sloveniji zahuktavao, pukovnik Ratko Mladić stigao je u štab 9. korpusa u Kninu, Hrvatska, da se javi na svoju novu dužnost. Ubrzo nakon toga postavljen je za načelnika tog korpusa, u čijoj odgovornosti je bio veliki dio Hrvatske.²¹

Mladić je žalio zbog strategije neutralnosti i održavanja mira koju je JNA imala u Hrvatskoj i nazvao ju je izdajničkom.²² Kao profesionalni vojnik, imao je stratešku viziju interesa srpskog naroda, koja je prevazilazila bojazni većine lokalnih srpskih političkih vođa u Hrvatskoj, koji nisu vidjeli dalje od svog plota. Nervirao se zbog činjenice da su njegovi nadređeni u Beogradu insistirali na suzdržanosti. Kako je kasnije objasnio svom biografu, svojom prijekom dužnošću smatrao je zaštitu srpskog naroda od davnašnjeg hrvatskog plana da se Srbi iz Hrvatske otjeraju preko Drine

¹⁹ Veljko Kadijević, *Moje Videnje Raspada: Vojska bez države* (Beograd: Politika, 1993.), str. 134.

²⁰ *Balkan Battlegrounds*, II: 87 i 101-107.

²¹ Jovan Janjić, *Srpski General Ratko Mladić* (Novi Sad: Matica Srpska, 1996.), str. 13-15; *Balkan Battlegrounds*, II: 89-90.

²² Janjić, *Mladić*, str. 21. Janjić Mladićeve stavove objašnjava uglavnom na osnovu citata iz dugačkog intervjua koji je s njime vodio, str. 14-15 i 21-27.

sasvim na istok. Tokom prva dva mjeseca (juli i avgust) koje je proveo u Hrvatskoj, došao je do zaključka da prisustvo hrvatske policije u Kijevu i Vrliki, gradićima s većinskim hrvatskim stanovništvom na putu između Knina i Sinja, predstavlja neprihvatljivu smetnju na saobraćajnicama od vitalnog značaja za vezu JNA s jugom. Govorili su mu o “stravičnoj sudbini i torturi ...”^{23 d} srpskog stanovništva južno od Vrlike. Dana 12. jula, samo dvije sedmice prije nego što će stići u Hrvatsku, Mladić je u svom dnevniku pisao zapisao (ali nije naveo izvor): “Problem obezbeđenja prolaza kroz Kijevo radnika na posao je može autobus da zadrži i zarobe kao taoce prip. MUP.”²⁴ Takođe je pisao o svojoj zabrinutosti povodom gomilanja hrvatskih snaga sigurnosti u selu Civiljani nedaleko od Kijeva: “Brojno stanje prip. MUP i Zbora N/G se povećava ... pre 3 meseca bilo 300, a sada 700 žitelja.”²⁵

Dana 26. avgusta 1991. godine, JNA je napala i osvojila Kijevo. Taj napad označio je početak nove uloge JNA, koja sad više neće samo reagovati na provokacije, već će i sama, u tijesnoj saradnji s jedinicama lokalnih Srba, započinjati ofanzive.²⁶ Obraćajući se Skupštini bosanskih Srba u maju 1992. godine, dok je Milan Martić bio u sali, Mladić je uspjeh operacije u Kijevu pripisao dobroj koordinaciji JNA i lokalnih Srba. “Kninski korpus je imao uspeha radi toga što su u zoni Korpusa pod jedinstvenom komandom bile i snage JNA i teritorijalne odbrane i Martićeva milicija, je li tako Martiću? I što smo ja i on, pozovem ga i kažem, tu, na Kijevo, daj mi 40 milicionera, i učestvovao si u borbi, je li tako, Milane, i radili smo ono što smo mi planirali...”^{27 e} Martić je jednom drugom prilikom i sam potvrdio da su tijesno saradivali. “Bila je to zajednička akcija policije i vojske, i za dva dana smo oslobodili Kijevo. Armija je obezbedila teško naoružanje, a ja pešadiju,” rekao je.²⁸

Mladić je kasnije pričao da je očekivao da će tokom ofanzive doći do teških borbi i da će se hrvatski civili naći u opasnosti, ali nije izrazio namjeru da se oni masovno ubijaju. Ispričao je da je uoči napada upozorio jednu Hrvaticu iz Kijeva, suprugu nekog oficira JNA, da njena porodica treba

²³ Janjić, *Mladić*, str. 26.

²⁴ Mladićev dnevnik, 12. juli 1991. ENG 0668-3798-0668-3900, str. 52.

²⁵ *Ibid.*, str. 52-53.

²⁶ Radulović, *Sudbina Krajine*, str. 36-37; i Silber i Little, *Yugoslavia*, str. 171-172.

²⁷ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Mladić. ENG 0190-8557, BCS 0084-7750.

²⁸ Silber i Little, *Yugoslavia*, str. 172.

pobjeći iz grada radi sopstvene bezbjednosti.²⁹ (Porodica ove žene nije poslušala upozorenje, ali kasnije jeste napustila Kijevo i otišla u Split, na hrvatskoj obali.) Mladićev biograf zabilježio je da je Mladić rekao: “Mi smo omogućili da se civilno stanovništvo evakuiše”.^f Sutradan poslije bitke, novinari i drugi nezavisni posmatrači ušli su u Kijevo i vidjeli da je grad razoren i da nema hrvatskog stanovništva.³⁰ Izvijestili su o tome da je katolička crkva razorena i da su neke od napuštenih kuća u gradu i dalje u plamenu.

Osим što bitka za Kijevo označava trenutak u kojem je JNA preuzela na sebe novu ulogu – ulogu strane koja započinje napade, takode su se u njoj podudaraju vojno-strateški ciljevi JNA i politički ciljevi naoružanih lokalnih Srba. Oficiri JNA smatrali su da je od strateškog značaja da saobraćajnica između Knina i Sinja ostane slobodna. Strateški interes JNA da sačuva tu vitalnu arteriju uklapao se u političke interese lokalnih srpskih političara, koji su željeli srpsku političku i etničku dominaciju u Kijevu, tako da je ova odsudna ofanziva istovremeno išla na ruku ostvarivanju i srpskih političkih ciljeva i vojno-strateških interesa JNA. Kijevo je bilo prva u nizu akcija u kojima su lokalni Srbi i JNA tijesno saradivali, tako što je JNA obezbjeđivala artiljerijsku podršku, dok su snage policije i TO-a, kojima su upravljale vode lokalnih Srba, osvajale i protjerivale nesrpsko stanovništvo. Autori Laura Silber i Allan Little Silber opisuju ovaj obrazac u Hrvatskoj na sljedeći način: “Artiljerija JNA kao podrška pješadiji koja se dijelom sastojala od regruta, a dijelom od srpskih dobrovoljaca iz tih krajeva”.³¹ Počevši od pada Kijeva, vojska i civilno rukovodstvo lokalnih Srba često su ostvarivali svoje ciljeve istovremeno i u pažljivo koordiniranim akcijama.

JNA i snage lokalnih Srba odgovorile su eskalacijom napada širom Hrvatske. Uprkos naporima Evrope da okonča sukob sazivanjem mirovne konferencije u Ženevi 7. septembra, neprijateljstva su se nastavila u velikom dijelu zemlje. Snage Kninskog korpusa započele su ofanzivu velikih razmjera i napredovale prema jadranskoj obali. Vojska je činila sve kako bi sačuvala glavne saobraćajne arterije, opkolila je više gradova (uključujući i neke kasarne JNA koje su hrvatske snage već držale u okruženju) i čak napala Dubrovnik, turističku Meku i svjetsku baštinu na jadranskoj obali. JNA Dubrovnik nikad nije osvojila uprkos agresivnom pješadijskom napadu na brda iznad

²⁹ Janjić, *Mladić*, str. 16.

³⁰ *Oslobodenje*, 27. avgust 1991., str. 3, i 28. avgust 1991., str. 3; Tanjugov servis domaćih vijesti, Beograd, 27. avgust 1991., FBIS-EEU-91-167, str. 37-40.

³¹ Laura Silber i Allan Little, *Yugoslavia: Death of a Nation* (New York: Penguin, 1995.), str. 172-173.

grada. Ali je Vukovar u Istočnoj Slavoniji opkolila i gadno razorila prije nego što ga je uspjela osvojiti i prisiliti i posljednje branitelje da se predaju sredinom novembra 1991. godine. Osvajanje Vukovara značilo je konačnu pobjedu savezničkih snaga lokalnih Srba i JNA prije nego što su prekidi vatre i mirovni sporazum počeli stupati na snagu tokom posljednjih šest sedmica 1991. godine.

Nakon mnogo posredovanja bivšeg državnog sekretara SAD-a Cyrusa Vancea, JNA i Hrvatska sklopile su sporazum o kraju neprijateljstva koji su potpisale u Sarajevu 2. januara 1992. godine. Međutim, dok je u Hrvatskoj sukob jenjavao i uspostavljao se krhki mir, početak rata u BiH bio je na vidiku.

III. Sarajevo: rast, sastav i glasanje

U ovom odjeljku ću ukratko opisati porijeklo i identitet Sarajlija i Bosanaca i analizirati rezultate prvih višestranačkih izbora 1990. godine, s posebnim osvrtom na deset sarajevskih opština. Ti događaji doveli su na vlast nacionalne vođe i bili su najava rivalstva među njima, koje je konačno dovelo do rata i opsade Sarajeva. Objašnjavajući fizičku i političku geografiju Sarajeva, pokazaću kako su položaj i okolina ovoga grada, kao i obrazac urbanizacije, učinili Sarajevo posebno pogodnim za napad i opsadu.

Porijeklo i identitet Bosanaca i Sarajlija

Godine 1990. pao je komunizam u istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu, i širom regiona održani su višestranački izbori. U Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) izbori nikada nisu sazvani u cijeloj zemlji, već su skupštine s komunistima u većini u svakoj od šest republika zakazale višestranačke izbore u različito vrijeme 1990. godine.³² Najprije se glasalo u Hrvatskoj i Sloveniji u aprilu i maju 1990. godine,³³ da bi zatim u novembru i decembru 1990. uslijedili izbori i u drugim republikama. U BiH tri nacionalne stranke odnijele su uvjerljivu pobjedu na izborima u novembru 1990., porazivši na desetine drugih stranaka koje su osnovane i registrovane u prethodnim mjesecima.³⁴ Svaka od tri vodeće nacionalne stranke oslanjala se gotovo isključivo na podršku pripadnika jednog od "naroda" u BiH.³⁵ Srpska demokratska stranka (SDS) osvojila je glasove većine Srba, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) dobila je podršku većine Hrvata, a Stranku demokratske akcije (SDA) podržavala je većina bosanskih Muslimana, čije vođe su 1993.

³² Gale Stokes, *The Walls Came Tumbling Down* (Oxford University Press, 1993.), str. 169-172.

³³ Komunistička partija Jugoslavije preimenovana je 1953. u Savez komunista Jugoslavije i to ime je zadržala sve do raspada po republikama u januaru 1990.

³⁴ Izborni rezultati mogu se naći u Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90. Analiza izbornog procesa* (Sarajevo: Promocult, 1996.), str. 103-127.

³⁵ Riječ "narod" znači "ljudi" ili "nacija", ali je po značenju najbliži engleskom terminu "etnička grupa". Termin "narod", kako se koristio u socijalističkoj Jugoslaviji imao je specifično značenje koje je podrazumijevalo oblik priznanja jedne grupe na najvišoj razini. "Narodnost" je imala niži status od "naroda", dok je status još niži od "narodnosti" imala "manjina". Ustavom SRFJ iz 1974. bosanski Muslimani, Hrvati, Makedonci, Crnogorci, Slovenci i Srbi bili su priznati kao "narod".

godine za svoju naciju usvojile termin “Bošnjak”.³⁶ Tri vodeće nacionalne stranke iz 1990. ostale su na čelu svojih nacija u BiH tokom rata (1992-1995.) i u poslijeratnom razdoblju, sve dok sve tri nisu izgubile vodeći položaj pred ostalim nacionalnim strankama na izborima u oktobru 2006. godine.

Hrvati, Srbi i bosanski Muslimani iz BiH potomci su Slovena koji su naseljavali jugoistočnu Evropu u periodu od petog do osmog vijeka nove ere. Govorili su bosanskim, hrvatskim i srpskim jezikom (b/h/s), koji su danas službeno priznati kao tri zasebna, međusobno veoma srodna, jezika, čiji se govornici međusobno potpuno razumiju, do te mjere da su se ovi jezici dobrim dijelom 20. vijeka smatrali jedinstvenim srpskohrvatskim jezikom.³⁷ U jednoj nedavnoj studiji navodi se da “bosanski, hrvatski i srpski imaju zajedničko jezgro” i zaključuje da je taj “jezik istovremeno i jedan isti jezik i više od jednog jezika.”³⁸ Pripadnici svake grupe smatraju svoju vjeroispovijest glavnim razlikovnim obilježjem u odnosu na druge grupe: Srbi su prakticirali srpsku pravoslavnu vjeru, hrvati katoličanstvo, a bosanski Muslimani islam. Tokom “nacionalnih preporoda” koji su se redali od kraja 18. do druge polovine 20. stoljeća, pripadnici svake od tih vjerskih zajednica prihvatili su svjetovne nacionalne identitete i razvili političke programe pod sekularnim vodama.³⁹ U 20. vijeku mnogi pripadnici svake od pomenutih grupa odrekli su se organizovane religije zadržavajući (a u nekim slučajevima i jačajući) svoj nacionalni identitet. Stoga BiH predstavlja paradoksalan sklop od triju vodećih nacija koje se međusobno razlikuju vjerskom pripadnošću i naslijeđem, ali čiji pripadnici se uglavnom drže svjetovne linije i u politici i u svakodnevnom životu.

Prema popisu stanovništva iz 1991. pripadnici svih triju skupina živjeli su u većini dijelova Bosne i Hercegovine u nacionalno nehomogenim sredinama. U ruralnim oblastima, mnogi su živjeli u jednonacionalnim selima, no i ta su se sela često graničila ili bila nedaleko od naseljenih mjesta u kojima su živjeli pripadnici drugih nacija. S izuzetkom nekoliko područja u BiH, bilo je naprosto nemoguće povući na mapi granice koje bi definisale jedinstvenu teritoriju na kojoj žive pripadnici

³⁶ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka* (Sarajevo: Preporod, 1997.), str. 17. Za Bošnjake ću koristiti naziv “bosanski Muslimani”, pod kojim su oni najčešće pominjani u periodu od 1990. do 1996. godine.

³⁷ Robin Okey, “Serbian, Croatian, Bosnian? Language and Nationality in the Lands of the Former Yugoslavia”, *East European Quarterly*, tom. 38, br. 4 (januar 2005.), str. 419-441, gdje se opisuju promjene u odnosima Bosanaca, Srba i Hrvata mijenjao tokom vremena.

³⁸ Ronelle Alexander, *Bosnian, Croatian, Serbian: A Grammar with Sociolinguistic Commentary* (Madison, WI: University of Wisconsin Press, 2006.), str. 379.

³⁹ Vjekoslav Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States* (New York: Oxford University Press, 2002.), str. 6.

samo jedne nacionalne grupe. (V. Mapu 2, na kojoj je prikazana raspoređenost tri nacije BiH po opštinama). Povrh toga, nijedna od tri glavne grupe nije živjela samo u BiH. Prema popisu iz 1991. godine, više Hrvata i Srba živjelo je u susjednim republikama nego u BiH. Većina Hrvata živjela je u susjednoj Republici Hrvatskoj; većina Srba živjela je u Republici Srbiji i Republici Crnoj Gori, a još 600.000 Srba živjelo je u Republici Hrvatskoj. Većina bosanskih Muslimana živjela je u BiH, ali ih je značajan broj živio i u Sandžaku (kao i danas), jugoistočno od BiH, s obe strane crnogosrpske granice.

Sarajevo je bilo otjelovljenje etničke šarolikosti BiH. Bosanski Muslimani činili su 49,2% stanovnika Sarajeva, što je malo više nego u cijeloj republici (43,5%). U Sarajevu je postotak Srba bio malo niži nego u BiH u cjelini (29,8% naspram 31,4%), dok je procenat Hrvata bio znatno niži (6,6% naspram 17,3% u Republici). Disproporcionalan procenat Sarajlija (10,7% naspram 5,5% u Republici) nazivao je sebe Jugoslavenima. (V. Mapu 2 i Tabelu 1.) Jugosloveni su bili raznovrsna kategorija. Neki su se izjašnjavali kao Jugosloveni u prvom redu zbog lojalnosti prema saveznoj državi, drugi zato da bi izbjegli identifikaciju s nekim od većinskih naroda, pogotovo ako se radilo o osobama u mješovitim brakovima i njihovoj djeci. Srpske nacionalističke vode su, međutim, često ubrajale Jugoslovene u Srbe kako bi dale veći legitimitet svojim etničkim i teritorijalnim preteznijama. Radovan Karadžić je tvrdio da je u Sarajevu živjelo 200.000 Srba, a do tog broja došao je dodavanjem onih koji su se izjasnili kao Jugosloveni broju onih koji su se izjasnili kao Srbi na popisu 1991. godine.⁴⁰ Ratko Mladić je učinio isto u vezi s Bosanskim Brodom: "U Bosanskom Brodu živjelo je '91. godine Muslimana 4.140, Srba 11.844, Jugoslovena, a to su većinom ili po pravilu bili Srbi, 3.609, to znači sa ovih 11.000 oko 14.000 i Hrvata 13.923."⁴¹

Sarajevo: položaj, nastanak i rast

Sarajevo je smješteno u uskoj dolini koja se proteže s obe strane rijeke Miljacke s istoka prema zapadu i širi na svojem zapadnom kraju. Prve naseobine u dolini u kojoj je smješteno Sarajevo

⁴⁰ "Ugroženi od svojih ekstremista", *Oslobođenje*, 19. april 1992., str. 4.

⁴¹ Skupština bosanskih Srba, 30. sjednica, Mladić. ENG ET 0215-0114 - 0215-0204, str. 83, BCS 0215-0114 – 0215-0204, konkretno 0215-0179. Prije provođenja popisa 1991. godine, jedan vođa SDS-a u Prijedoru, rekao je sljedeće: "Problem je uvjeriti Srbe da budu Srbin kao narodnost, a ne Jugosloven." "Sjednica Opštinskog odbora SDS Prijedor, Sveska zapisnika sa sastanaka Opštinskog odbora SDS Prijedor, Arhivska knjiga br. 7, 1991." ENG 0091-6344 – 0091-6346, konkretno 0091-6346, BCS 0102-1509 – 0102-1516.

potiču još iz predrimskih vremena, a područje je odonda kontinuirano naseljeno. Najstariji dio grada, koji se nalazi na krajnjem istočnom kraju doline u urbani centar razvili su službenici Otomanskog Carstva sredinom 15. stoljeća. Sarajevo se uglavnom razvijalo pod tri različite uprave: otomanskom (uglavnom od 1460. do 1600.), austrougarskom (1878.-1918.) i pod komunističkom Jugoslavijom (1945.-1990.). Smješten u dolini, koja je jedino na zapadnoj strani otvorena ka ravnicima, grad se praktično ne može braniti. “Sarajevo ... nije moglo biti bolje smješteno za planiranje opsade,” pisao je Peter Andreas, politikolog koji se bavi granicama konflikata. “To je izuzetno slab položaj za odbranu.”⁴² Dovoljno je prošetati se po brdima oko grada pa shvatiti koliko je njegov položaj neodbranljiv i koliko je s tih brda dobro pregledan gusto naseljeni centar u podnožju. Četiri puta u historiji (1697., 1878., 1941. i 1945.) osvajači su ušli u grad a da im nije pružen gotovo nikakav otpor, no to im je uspjelo tek pošto su prethodno na okolnim brdima izvojevali pobjede u težim borbama.⁴³

Prije 20. vijeka, grad Sarajevo protezao se samo do velikog brisanog prostora poznatog kao Marindvor. Za vrijeme komunizma, funkcioneri su na Marindvoru sagradili glavne vladine ustanove BiH i grad se proširio daleko iza svojih prijašnjih zapadnih i sjevernih granica. Godine 1961., dovršene su tramvajske tračnice kojima je Marindvor povezan s Ilidžom, mjestošcem šest kilometara zapadno. S obe strane tramvajskih tračnica protezao se glavni put kroz grad, čija je jedna traka vodila na istok, a druga na zapad, i koji se u svojoj zapadnoj polovini zvao Ulica Proleterskih brigada, a u istočnoj, prema Marindvoru, Ulica Vojvode Putnika.

Tokom rata od 1992. do 1995., dio glavnog puta na istoku, pod kontrolom vladinih snaga, bio je laka meta i postao je poznat kao “Avenija snajpera.” Uzete zajedno, tramvajska linija i dugi, ravan i gotovo prav put ne smao što su povezivali stari grad s njegovim zapadnim prilazima, već su ga dijelili na sjeverni i južni dio.

U komunističkom periodu Sarajevo je eksponencijalno raslo, zahvaljujući doseljavanju i teritorijalnom proširenju grada. Sa manje od 100.000 stanovnika 1945. godine, grad je do 1991. narastao na preko pola miliona (527,049) stanovnika. Sarajevo se poslije Drugog svjetskog rata uglavnom gradilo i širilo ka sjeveru i jugu od glavnog puta i tramvajske linije koji su se u dužini od

⁴² Peter Andreas, *Blue Helmets and Black Markets: The Business of Survival in the Siege of Sarajevo* (Cornell University Press, 2008.), str. 20.

⁴³ Robert J. Donia, *Sarajevo: A Biography* (London: Hurst; Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2006.), str. 24, 53-54, 168-169 i 198-200.

šest kilometara protezali s istoka na zapad. Stambena naselja s visokogradnjom brzo su nicala i gradile su se škole i fabrike, od kojih su mnoge proizvodile opremu, naoružanje i municiju za Jugoslovensku narodnu armiju. Prvi sarajevski aerodrom (Rajlovac) nalazio se odmah sjeverno od arterije istok-zapad; novi i aktuelni aerodrom (Butmir) nalazio se nešto južnije. Urbanizacija je zahvatila i brda nadomak centra grada (oko 500 metara iznad grada), među kojima tri uzvisine – Vraca (675 metara, južno od arterije istok-zapad), Žuč (873 metara, sjeverno od arterije istok-zapad), i Mojnilo (870 metara, južno od arterije istok-zapad). Urbanizaciji su umakli viši i udaljeniji vrhovi, kao što su Igman (1504 metara) i Bjelašnica (2066 metara) na jugoistoku, Vidikovac (1132 metara) i Trebević (1629 metara) na jugu, i Jahorina (1910 metara) i Romanija (1652 metara) na istoku-jugoistoku, premda su se te planine 1970-tih i 1980-tih godina postale turističke destinacije.

Do 1990. grad Sarajevo je većim dijelom rezidencijalno integrisan. U njemu je bujao takozvani “suživot”, da upotrijebimo stari socijalistički termin za ono što su nakon 1991. međunarodni posmatrači nazivali “multietničkim životom”.⁴⁴ Pripadnici raznih nacija slobodno su se miješali u svakodnevnom životu, iskazivali međusobno poštovanje odlazeći jedni drugima u posjete za odgovarajuće praznike i iskazivali bliskost s pripadnicima drugih nacija nazivajući ih “komšijama”. Suživot Sarajlija dodatno je potertavao njihov ponos što su bili grad domaćin 14. zimskih olimpijskih igara 1984. godine.

Ravnica i brda na zapadnom kraju prometne gradske arterije predstavljali su zapadne prilaze Sarajevu, kako sam ih ovdje nazvao. Pošto se s istoka u grad moglo ući maltene isključivo kroz jedan uzani tunel koji je bilo lako prepriječiti, saobraćaj je ulazio i izlazio iz grada mahom preko njegovih zapadnih prilaza. (Put koji je išao sjeverno od gradskog jezgra predstavljao je sekundarni, ali ipak značajan prilaz gradu.) Zapadni prilazi Sarajevu dobiće veliki strateški značaj i postati sporni u ratu 1992.-1995.

Kao što se može vidjeti na Mapi 1, Sarajevo se 1990. godine sastojalo od deset opština, ili općina, lokalnih administrativnih jedinica. Uslijed ubrzane urbanizacije od 1945. godine, gradski

⁴⁴ “Zajednički život” i “suživot” bili su termini koje su Bosanci koristili do 1991. Nakon dolaska međunarodnih mirotvoraca i drugih stranaca tokom jugoslovenskih ratova, Bosanci su sve više počeli koristiti termin “multietnički život” da označe istu stvar. Objasnio sam koncepte zajedničkog života i “komšijstva” u Robert J. Donia, *Sarajevo: A Biography* (London: Hurst; Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2006.), str. 2-5.

funkcioneri su prenaseljene i teritorijalno sve veće opštine dijelili na manje i gradu pripajali nove opštine, uglavnom ruralnog tipa. Najveći projekt za proširenje grada Gradska skupština je izvela 1977. godine, iz potrebe za poboljšanjem i standardizacijom postojeće mreže komunikacija i infraskrukture pred zimske Olimpijske igre 1984. godine.⁴⁵ Od istočnog dijela Centra gradske vlasti formirale su opštinu Stari grad, a od zapadnih dijelova Novog Sarajeva opštinu Novi grad (najprije nazvanu Sarajevsko polje), stvorivši tako od dvije opštine četiri.⁴⁶ U dokumentaciji skupštine grada nema dokaza za tvrdnju nekih srpskih nacionalista da je grad namjerno restrukturiran tako da se Srbi marginalizuju i da budu zakinuti za gradske usluge i ekonomski razvoj. Dapače, mnoga od područja sa srpskom većinom imala su koristi od novih gradskih usluga u godinama nakon svog pripajanja.

U periodu poslije Drugog svetskog rata, urbana ekspanzija bila je najzastupljenija u tri od ove četiri opštine – u Novom Sarajevu, Novom gradu i Centru. Svaka od ove tri opštine prostirala se s obe strane gradske arterije istok–zapad, kojom je najveći dio saobraćaja ulazio u grad i izlazio iz njega, tako da su sve one bile od odsudnog strateškog značaja za povezanost Sarajeva s vanjskim svijetom. Demografski sastav te tri opštine odlikavao je veliku mješovitost nedavno urbanizovanog stanovništva. Prema popisu iz 1991. godine, u tim opštinama bio je relativno visok procenat Jugoslovena: 16,4% u Centru, 15,9% u Novom Sarajevu i 11,4% u Novom gradu.⁴⁷ Sve one bile su etnički mješovite. U Novom gradu i Centru, Muslimani su imali malu apsolutnu većinu (50,8% i 50,1%), a u Novom Sarajevu relativnu većinu od 35,7%. Procenat Srba bio je značajan, ali je njih u svim opštinama bilo manje nego Muslimana: 21,0% u Centru, 27,5% u Novom gradu i 34,6% u Novom Sarajevu.

⁴⁵ “Statut grada Sarajeva”, 3. februar 1978. godine; i “Srednjoročni program izgradnje i prostornog uređenja grada Sarajeva '76-'80, prijedlog”, decembar 1977. Istorijski arhiv Sarajevo, nerazvrstana dokumentacija u neobilježenoj kutiji s dokumenatima Skuštine grada.

⁴⁶ Duško Milidragović, *Komunalno uređenje grada Sarajeva* (Sarajevo: Službeni list SRBiH, 1984.), str. 102; i “Zakon o obrazovanju opština Sarajevsko polje i Stari grad Sarajevo“, *Službeni list SRBiH*, 27. decembar 1977., br. 35, str. 1048-1049.

⁴⁷ Statistički podaci o stanovništvu temelje se na rezultatima popisa iz 1991. godine, objavljenih u: Republika Hrvatska. Državni zavod za statistiku, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine; Narodnosni sastav po naseljima* (Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1991.), str. 15 (dalje u tekstu: Državni zavod, *Stanovništvo BiH*.)

Osim što su od dvije opštine napravili četiri, funkcioneri su 1977. godine proširili teritoriju grada pripojivši mu četiri periferne opštine – Pale, Ilijaš, Hadžići i Trnovo.⁴⁸ Te četiri periferne opštine činili su uglavnom ruralni i brdoviti tereni i bile su rjeđe naseljene od gradskog jezgra. Uzete zajedno, periferne opštine su 1991. činile tri četvrtine gradske teritorije sa svega 13,8% stanovništva.⁴⁹ (V. Tabelu 1.) Rubne opštine grada takođe su se razvijale sporije od onih što su sačinjavale urbano gradsko jezgro. Od 1981. do 1991. njihovo ukupno stanovništvo naraslo je sa 68.911 hiljada na 72.730, ali je njihov udio u postocima u sveukupnom broju stanovnika u Sarajevu opao sa 15,4% na 13,8% , pošto je ostatak grada rastao bržim tempom.

U svakoj od četiri novopripojene periferne opštine živjelo je mješovito stanovništvo Srba, Hrvata, bosanskih Muslimana i Jugoslovena. U poređenju sa cijelim Sarajevom, periferne opštine imale su nešto više srpskih stanovnika i procentualno manje Hrvata i Jugoslovena, dok je procenat stanovništva koji je otpadao na Muslimane bio skoro isti (v. Tabelu br. 1). Svaka od četiri periferne opštine sastojala se od monoetničkih ruralnih sela, iako je ta homogenost bila donekle razvodnjena novim urbanističkim trendovima, pogotovo izgradnjom kuća za odmor i ljetnikovaca, takozvanih vikendica, koje su podizale Sarajlije svih nacionalnosti. Kao što se to vidi na Mapi 3, sela sa srpskom većinom bila su zbijena na područjima istočno od centra grada, u brdovitoj opštini Pale i sjeverozapadno od centra u Ilijašu, kao i na malim područjima u drugim opštinama. Opštinu Trnovo, s druge strane, činila su većinom sela s muslimanskom većinom. Početkom 90-tih godina, ta područja sa srpskim selima pokazala su se gostoprivijljivima prema srpskim nacionalistima i postala su centri srpskih političkih, ekonomskih i vojnih aktivnosti.

Sarajevo na višestranačkim izborima 1990. godine

Glasači širom BiH opredijelili su se uglavnom za nacionalne partije na izborima 1990. godine. Nacionalistima su pripala sva mjesta u sedmočlanom Predsjedništvu, najvišem izvršnom tijelu te republike, koje se sastojalo od dva Srbina, dva Hrvata, dva bosanska Muslimana i jednog predstavnika “ostalih”. Kandidati SDS-a Nikola Koljević i Biljana Plavšić osvojili su mjesta

⁴⁸ “Zaključak o stavljanju predloga o udruživanju opština Hadžići, Ilijaš, Pale i Trnovo u grad Sarajevo kao posebnu samoupravnu i društvenu-političku zajednicu na javnu diskusiju, Istorijski arhiv Sarajevo, nerazvrstana dokumentacija u neobilježenoj kutiji s dokumenatima Skuštine grada.

⁴⁹ Milidragović, *Komunalno uređenje grada Sarajeva*, str. 102, i Državni zavod, *Stanovništvo BiH*, str. 15.

predviđena za Srbe; kandidati SDA Alija Izetbegović i Fikret Abdić osvojili su mjesta predviđena za bosanske Muslimane; Stjepan Kljuić i Franjo Boraš iz HDZ-a osvojili su mjesta predviđena za Hrvate; a kandidat SDA Ejup Ganić osvojio je sedmo mjesto u Predsjedništvu u kategoriji “ostali” (on se na popisu 1981. godine izjasnio kao “Jugosloven”). SDA je osvojila 86 od 240 mjesta u oba vijeća Skupštine, SDS je osvojio 72 mjesta, a HDZ 44 mjesta. Ostalih 38 mjesta podijelilo je osam različitih stranaka. U decembru 1990. godine, član SDS-a Momčilo Krajišnik izabran je za predsjednika Skupštine BiH. Zahvaljujući izborima 1990. godine, četiri ključne figure – Koljević, Plavšić, Krajišnik i predsjednik SDS-a Radovan Karadžić – predvođice SDS-a i srpske nacionaliste BiH iz redova civilnog stanovništva tokom čitavog razdoblja kojim se bavi ovaj izvještaj.

Glasači u Sarajevu izabrali su mahom nacionalne kandidate za opštinske skupštine, mada je broj glasova za nenacionalne kandidate bio viši na gradskom nego na republičkom nivou. Iz tabele 2 može se videti da su tri nacionalne stranke zajedno osvojile znatno više od 50% mjesta u sarajevskoj gradskoj skupštini, ali se vidi i to da su dvije glavne multietničke stranke, Socijaldemokrati i Reformisti, prošli bolje u Sarajevu nego u republici u cjelini. Nacionalne stranke, svaka zasebno ili u partnerstvu, osvojile su i većinu mjesta u opštinskim skupštinama (u svim gradskim opštinama osim jedne). SDS je zadobio apsolutnu većinu (32 od 50 mjesta) u skupštini pretežno srpske opštine Pale, dok je SDA dobila apsolutnu većinu u mahom muslimanskoj opštini Trnovo (19 od 30 mjesta), te isto tako u centralnoj gradskoj opštini Stari grad (37 od 70 mjesta).⁵⁰

Na izborima 1990. godine, višenacionalne stranke imale su uspjeha u mješovitim, krajnje urbanim opštinama Centar, Novo Sarajevo i Novi grad, ali ni u jednoj opštinskoj skupštini nisu dobile apsolutnu većinu poslaničkih mjesta. Za razliku od njih, tri nacionalne stranke zajedno imale su 50 od 100 poslaničkih mjesta u opštini Centar, 51 od 100 u Novom Sarajevu, i 60 od 100 u Novom gradu.⁵¹

U predizbornoj kampanji, vode tri nacionalne stranke sklopile su sporazum da se položi vlasti u svakoj opštini podijele na osnovu postotka osvojenih glasova. Ovaj sporazum, poznat pod nazivom “međustranački ugovor”, isključio je nenacionalne stranke iz vlasti, i predstavljao je temelj

⁵⁰ Nakon što se iz opštine Novo Sarajevo izdvojio Novi grad, kao nova opština, ukupan broj stanovnika te dvije opštine dostigao je 1991. godine brojku od 231.705 osoba, što znači da se više nego udvostručio u odnosu na 111.811 na istoj teritoriji 1971. godine. Državni zavod, *Stanovništvo BiH*, str. 15.

⁵¹ Arnautović, *Izbori*, str. 118.

za saradnju između HDZ-a, SDA i SDS-a. U skladu s odredbama međustranačkog ugovora, tri nacionalne stranke podijelile su među sobom ključne položaje u deset sarajevskih opština i gradskoj vladi. Kandidat SDA Muhamed Kreševljaković izabran je za predsjednika Skupštine grada, član SDS-a Maskim Stanišić imenovan je za predsjednika Izvršnog odbora, a Aleksandra Balvanović iz HDZ-a za podpredsjednicu Skupštine grada. Dana 20. decembra 1990. godine, Skupština grada je potvrdila ova imenovanja, o kojima su se predstavnici tri nacionalne stranke dogovorili unaprijed.⁵² Nenacionalne stranke Socijaldemokrata i Reformista, uprkos uvjerljivom porazu u najvećem dijelu BiH, udružile su se opozicionim "Lijevim blokom". Odbili su međustranački ugovor i čvrsto se suprostavljali podjeli položaja među nacionalnim strankama.⁵³ Bez obzira na to, kandidati "Lijevo bloka" uspjeli su zadobiti veći postotak glasova u Sarajevu nego u većini drugih dijelova BiH i bili su u stanju nadmetati se za uticaj s SDA, SDS-om i HDZ-om u skupštinama više gradskih opština.

Novoizabrani funkcioneri u Sarajevu suočili su se sa znatnim poteškoćama. SFRJ je kao cjelina patila od međusobno povezanih kriza ekonomske stagnacije, inflacije i političke razjedinjenosti, čiji počeci se mogu pratiti još od 70-tih godina ili ranije. Šest republika i dvije autonomne pokrajine dobile su Ustavom 1974. znatnu autonomiju, a vode tih republika imale su vrlo divergentne poglede na to kako organizovati i reorganizovati federalnu državu. Jedan promatrač svrstao je nositelje tih različitih gledišta u dva tabora: "separatističke" nacionaliste (prevashodno su to Hrvati, Slovenci i kosovski Albanci) i "hegemonističke" nacionaliste (predvođene Slobodanom Miloševićem, predsjednikom Republike Srbije).⁵⁴ "Separatisti" su tražili veću autonomiju i nezavisnost u odnosu na SFRJ; hegemonisti, predvođeni srpskim nacionalistima, željeli su ojačati federalnu državu ili održati *status quo*. Među njima su se u procjepu našle vode BiH, pogotovo bosanski Muslimani, koji su cijenili to što su dio Jugoslavije, ali su se i pribojavali da ne ostanu u krnjoj SFRJ u kojoj bi dominirali Srbi i njen predsjednik Slobodan Milošević.

Osim što se obrela usred političkog raskola u SFRJ, gradsku vladu Sarajeva mučile su razmirice među lokalnim političkim liderima iz deset opština što su sačinjavale grad. U prvim

⁵² *Oslobodenje*, 21. decembar 1990. godine, str. 10.

⁵³ Neven Andelic, *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy* (London: Frank Cass, 2003.), str. 180.

⁵⁴ Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije. Svjedočenja* (Sarajevo, biblioteka "Svjedok" 1999.), str. 295. "Danas u Jugoslaviji postoji stvaran strah od hegemonije, ali i separatizam je vrlo jak." Dizdarević je bio ministar vanjskih poslova SFRJ tokom šest godina prije nego što je postao član Saveznog predsjedništva i na koncu predsjednik Saveznog predsjedništva.

postizbornim mjesecima, rasprave među opštinskim vodama svodile su se na problem raspodjele gradskog budžeta i imale su malo veze s nacionalizmom. Nakon što je primio dužnost 20. decembra 1990, gradonačelnik Sarajeva Muhamed Kreševljaković definisao je kao svoj najveći izazov očuvanje grada kao jedinstvene cjeline:

“Sarajevo je u ovom momentu u nezavidnom političkom položaju i sa mnogo komunalnih problema. Očito je da ne živi kao jedinstvena gradska cjelina, pošto ima mnogo opština, i sve je to rascjepkano.”⁵⁵ i

Gradonačelnik Kreševljaković i predsjednik Izvršnog odbora Stanišić, često su zajedno putovali kako bi primirili opštinske vode i građane koji su se žalili da njihova područja ne učestvuju pravedno u raspodjeli prihoda grada. Do jeseni 1991. godine najveća prijetnja gradu postale su etnonacionalne podjele i naponi gradskih otaca da prekinu lokalne svade ostali su uzaludni.

⁵⁵ *Oslobodenje*, 21. decembar 1990., str. 10.

IV. Srpska vizija Sarajeva, septembar 1991. – april 1992.

Sarajevo je u strateškim promišljanjima Karadžića i drugih funkcionera SDS-a imalo središnje mjesto. Njihova vizija je vremenom evoluirala i poprimala različite vidove u zavisnosti od toga kome su se obraćali, ali uvijek su bili privrženi nekolicini osnovnih načela. Vođe SDS-a geografski su rekonceptualizovale Sarajevo, smatrajući da ga treba podijeliti na srpsku i nesrpsku zemlju, čime su multietničke i ambivalentne identitete svele na binarni svijet u kojem postoje samo Srbi i nesrbi. Njihova rekonceptualizacija geografije kosila se sa stvarnošću kompleksnog gradskog života Sarajeva i izazvala je trvenja između srpskih nacionalista i drugih političkih grupa o tome kakav treba biti fundamentalni karakter grada u kojem žive. SDS je zagovarao podjelu grada duž etničkih linija, dok su SDA, HDZ i stranke "Lijevo bloka" nastojale očuvati njegovo jedinstvo i multietnički karakter. Svoju stratešku viziju SDS je sproveo tako što je Sarajevo silom podijelio na srpski i muslimanski dio, kako ih je nazivao.

Ideju o opsadi grada Karadžić i vođe SDS-a s područja Sarajeva imali su već u septembru 1991. godine. U to vrijeme Karadžić je bio bjesan zbog jednog incidenta na granici između BiH i Hrvatske, za koji je vjerovao da ga je izazvao SDA. Karadžić je 8. septembra saznao da je nekoliko hiljada okupljenih Muslimana opkolilo policijsku stanicu u gradu Otoka, s bosanske strane granice. Tamo je policija bila uhapsila Milana Martića, ministra unutrašnjih poslova srpske separatističke SAO Krajine (Hrvatska) i dva oficira JNA koji su bili s njim. Radio Beograd je izvijestio da je okupljena gomila nosila transparente "Predajte ga Tuđmanu" i "Smrt Martiću".⁵⁶ Karadžić i druge nacionalne vođe Srba bile su uvjerene da su vođe SDA-a orkestrirale okupljanje ljudi u Otoci i zajedno su razmatrale kako da se revanširaju. Šef policije na Palama Malko Koroman (koji je u ovom presretnutom razgovoru greškom nazvan "generalom") pozvao je telefonom Karadžića da mu javi da su Srbi s Romanije na području Sarajeva spremni dejstvovati nakon konsultacije s Karadžićem:

Molim vas, vi ste, recite vi slobodno ovome, ovaj, a, a, Čengiću [potpredsjednik SDA-a – rjd] da ako ne bude oslobođen gospodin Martić, da će on imati čitavu Romanijsku regiju nad Sarajevom

⁵⁶ "Rastjerani suzavcem", *Oslobodenje*, 10. septembar 1991., str. 3.

noćas...Mogu li ja biti u kontaktu s vama, da znam šta je, da ne bi ovdje digli narod bez potreba ... a mi ćemo da dići kompletnog...^{57 k}

U toku nekoliko narednih sati, Karadžić je u razgovorima s Miloševićem, Koljevićem i Milanom Babićem, vođom Republike Srpske Krajine pretjerao izgleda da će Srbi oko Sarajeva krenuti u akciju. U tim i potonjim razgovorima, upotrebu sile protiv Muslimana kao moguću reakciju pripisivao je srpskim revanšističkim impulsima. Međutim, u svim tim razgovorima isticao je da on, kao vođa srpskog naroda, ima autoritet kojim može usmjeriti, ili spriječiti, revanšistička osjećanja Srba na Martićevo zatvaranje. Karadžić je u dva ujutru probudio Miloševića telefonom da mu traži da JNA intervenira i spasi Martića.⁵⁸ Kasnije tog jutra, Karadžić je ponovo tražio brzu reakciju JNA i sasvim eksplicitno dao do znanja kako namjerava uzvratiti:

Mi ćemo da izvršimo regionalizaciju i da postavimo svoj MUP tamo gdje god smo mi na vlasti jer ovo je nedopustivo šta su oni uradili... ako vojska što prije helikopter ne pošalje i ne izvuče čovjeka, ili transporter oklopni ,onda je to velika opasnost...^{59 l}

Zatim je Miloševiću rekao da su Srbi oko Sarajeva buntovnički raspoloženi. Ponovio je Koromanovu prijetnju da će blokirati grad. "Romanija [mi je] javila da se oni pripremaju da blokiraju Sarajevo, niko iz Sarajeva izaći neće moći," rekao je Miloševiću.^{60 m}

U razgovoru s potpredsjednikom SDS-a Nikolom Koljevićem, Karadžić je ponovio da bi funkcioneri SDS-a oko Sarajeva mogli gradu nametnuti blokadu: "Oni će odsjeći Sarajevo! Iz Sarajeva neće moći niko izaći nijednim pravcem. Nijednim pravcem neće niko moći!"^{61 n} Koljević je izrazio žaljenje što je te razljučene Srbe potrebno usmjeriti: "To ti tragedija srpskog naroda, znaš da mora da bude stariji brat, a .. strana (?). ... To je sve normalno da ti budeš stariji brat u jebenoj

⁵⁷ Presretnuti razgovor Karadžića i Malka Koromana (koji se greškom naziva generalom), 9. septembar 1991. ENG ET 0323-2953 – 0323-2955, BCS 0323-2953 – 0323-2955.

⁵⁸ Presretnuti razgovor Miloševića i Karadžića, 9. septembar 1991. ENG 0308-8641 – 0308-8643, BCS 0206-6168 – 0206-6169.

⁵⁹ Presretnuti razgovor Miloševića i Karadžića, 9. septembar 1991. ENG ET 0206-6173 – 0206-6176, BCS 0206-6173 – 0206-6176.

⁶⁰ Presretnuti razgovor Miloševića i Karadžića, 9. septembar 1991. ENG ET 0206-6173 – 0206-6176, BCS 0206-6173 – 0206-6176.

⁶¹ Presretnuti razgovor Karadžića i Koljevića, 9. septembar 1991. ENG 0302-7828 – 0302-7830, konkretno 0302-7829, BCS 0211-6618 – 0211-6621, konkretno 0211-6619.

stranci.”⁶⁰ Karadžić je odgovorio u smislu da ima kontrolu nad situacijom: “Sve ćemo mi to da završimo, sve.”⁶¹

Incident u Otoci prošao je bez ljudskih gubitaka, ali ne i bez nasilja. Martića su oslobodili bosanski policajci, koji su njega i osobe koje su bile s njim prevezle na sigurno kroz gomilu Muslimana koji su na vozilo bacali kamenice i izvikivali pogrde. Martić je odvezen u obližnji Bosanski Novi i helikopterom JNA prebačen nazad u svoju stanicu u SAO Krajini. Nakon ovog događaja, Martić je za Radio Beograd navodno izjavio da su “organi milicije u Otoci bili veoma korektni i da je u Bosanski Novi došao nakon što je upotrijebljen suzavac kom je rastjerana masa od oko 1.000 pripadnika SDA”.⁶² ^q

Karadžićeva javna izjava tokom gornje epizode reflektirala je veliki značaj koji je on pridavao Martićevom hapšenju. On je za Tanjug rekao da se iz tog incidenta može vidjeti u “kakvoj bi BiH živjeli Srbi, kada bi dopustili da se izdvoji iz Jugoslavije ili kada bi se promijenio njen ustavno-pravni položaj.”⁶³ ^r Rekao je da je to “demonstracija mržnje prema srpskom narodu.”⁶³ ^s Razgovarajući s Babićem, Karadžić je vodi RSK—a rekao da ga je ovaj događaj pogodio: “Noćas su oni u meni ovaj, neke stvari u meni preokrenuli, neće se to više, neće, to će ih koštati, ovo će zapamtiti šta su uradili.”⁶⁴ ^t

U narednim sedmicama Karadžić je Sarajevu predviđao nešto još strašnije. Od toga da će grad biti pod blokadom prešao je na predviđanja konkretnog broja Muslimana koji bi mogli izgubiti živote ako padnu u ruke razbješnjenim Srbima. Sredinom oktobra 1991., razljučeni što delegati SDA i HDZ-a u bosanskoj Skupštini predlažu memorandum o suverenitetu (?/vidi gore “Srpska kampanja za regionalizaciju”/), Karadžić je u privatnom telefonskom razgovoru rekao jednom svom dugogodišnjem prijatelju i kolegi piscu, Gojku Đogu, da će sarajevski Muslimani platiti životom pri pokušaju da se otrgnu od SFRJ:

⁶² “Rastjerani suzavcem”, Beograd (Tanjug), *Oslobodjenje*, 10. septembar 1991., str. 3. Dva novinara iz Sarajeva poslala su izvještaje s lica mjesta i njihov prikaz nije se činjenično razlikovao od Tanjugovog. “Pod kišom kamenja i metaka”, *Oslobodjenje*, 10. septembar 1991., str. 3.

⁶³ “Sramotno priv/i/đenje”, *Oslobodjenje*, 10. septembar 1991., str. 3.

⁶⁴ Presretnuti razgovor Karadžića i Babića, 9. septembar 1991. ENG 0305-2302 – 0305-2305, BCS 0219-4704 – 0219-4707.

“Oni ne shvataju ... kako Srbi ključaju, kako se Srbi sporo pale, a dugo gore ... Oni moraju da znaju, čoveče, oko Sarajeva ima 20.000 naoružanih Srba, pa to nije normalno, pa oni će, oni će nestati. Sarajevo će biti karakazan u kome će izginuti 300.000 Muslimana. ... Šta vi mislite da možete, da se otcijepite kao Hrvatska.”^{65 u}

U tom istom razgovoru Karadžić je kazao Đogu da namjerava da dozvoli Muslimanima da vladaju malim enklavama: "On [bosanski predsjednik Izetbegović - rjd] može da ima vlast u pola Sarajeva, u Zenici, i u pola Tuzle, i naime, gotovo je.... Oni to ne shvataju da bi tu bilo krvi do koljena i da bi muslimanski narod nestao....”^v Karadžić je računao na to da će JNA podržati Srbe:

“Mi njih tjerat ništa nećemo, ali oni nemaju načina da izvedu secesiju, to je mislim i Armiji jasno, i svima je jasno. To će biti pokolj krvavi, Armija ovog puta neće više, ovaj, koristiti 2 aviona nego će od pet stotina koliko ih ima koristiti, po 20 u svakom naletu. I tu nema više, jer ako Bosna se zapali, onda idu, ide Sandžak, ide Kosovo, znaš...”^{66 w}

Šest sedmica prije toga, Krajišnik je opomenuo Karadžića da ne daje izjave tipa da bi samo Muslimani mogli nestati: “Treba reći, nestaćemo svi, obadvoje, znaš”, kazao je on Karadžiću. “To namjerno treba reći.” “Tako to treba. ... Tako da to treba ublaž..., zaoštriti, ne...”^x Karadžić se, kao, složio, ali je brzo promijenio temu razgovora.^{67 y} Narednih sedmica Karadžić nije mario za Krajišnikovo upozorenje i stalno je koristio formulacije koje su Krajišnika upravo i potakle da ga opomene. Obraćajući se bosanskoj Skupštini 15. oktobra, Karadžić je ponovio prijetnju koju je već iznio u razgovoru s Đogom pokušavajući da prebaci odgovornost za nestanak Muslimana na njihove vlastite vode: “Nemojte da mislite da nećete odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao, a muslimanski narod možda u nestanak, jer muslimanski narod ne može da se odbrani ako bude rat ovdje.”^{68 z} Njegova izjava izmamila je žestoku reakciju od Izetbegovića, koji je “njegovu izjavu i način na koji je iznesena” navodio kao razloge zbog kojih BiH možda i neće željeti da ostane u Jugoslaviji.

⁶⁵ Presretnuti razgovor Karadžića i Gojka Đoge, 12. oktobar 1991. ENG ET 0212-8922 – 0121-8935, str. 7 i 8 od 17, BCS 0212-8922 – 0212-8935, konkretno 0212-8927. U vezi s dugogodišnjim prijateljstvom Đoge i Karadžića, v. Gojko Đogo, “Vunena vremena Radovanova”, u Bulatović, *Radovan*, str. 105-109.

⁶⁶ Presretnuti razgovor Karadžića i Gojka Đoge, 12. oktobar 1991. ENG ET 0212-8922 – 0121-8935, str. 9 od 17, BCS 0212-8922 – 0212-8935, konkretno 0212-8928.

⁶⁷ Presretnuti razgovor Krajišnika i Karadžića, 4. septembar 1991. ENG 0302-7801, BCS 0207-9141.

⁶⁸ Video-snimak Skupštine BiH, 15. oktobra 1991. ERN V000-0270.

Nešto kasnije 15. oktobra, Karadžić je svoj bijes podijelio sa svojim bratom Lukom:⁶⁹

“Ma borba je velika, znaš, al' nema govora, nema niko od Srba, nema ni pola posto koji nisu za ovo što mi radimo, tu nema govora. ... Oni hoće nezavisnu Bosnu i Hercegovinu ... dvanaes' posto Srba u Hrvatskoj su napravili pak'o, odnosno nisu dopustili da se uvede Država u njihove, ustaške, Država u njihove domove, al' oni ovde pokušavaju da se tri'es' pet posto, znaš. ... Na ogromnom prostoru, koji kontrolišu Srbi... “Ne bi im to Srbi nikad oprostili, to bi i bilo, to bi ih uništilo potpuno, prije svega niko od njihovog rukovodstva ne bi ost'o živ, za tri, četiri sata bi bili pobijeni svi. Ne bi imali šanse da opstanu uopšte.”^{aa}

Poslije te ratoborne Karadžićeve izjave pred Skupštinom 15. oktobra, vode SDS-a prihvatile su temu “razdvajanja” (ili “teritorijalizacije”) Sarajeva na “srpski” i “nesrpski” dio kao svoju glavnu temu. Govoreći u decembru 1991. Karadžić je izjavio: “Čini mi se da sada kada je ovoliko nepovjerenje treba ići na što više razdvajanja, pa neka poslije život i ekonomije, ekonomski rezoni, spajaju.”^{70 bb}

Rukovodstvo SDS-a nastavilo je zagovarati razdvajanje kao princip za Sarajevo početkom 1992. godine. U januaru 1992. potpredsjednik SDS-a Nikola Koljević tražio je saveznike u ostvarivanju težnje ka razdvajanju. Na sastanku s hrvatskim predsjednikom Tuđmanom i njegovim savjetnicima u Zagrebu, Koljević je zagovarao “humano preseljenje stanovništva” kako bi se osiguralo razdvajanje naroda u BiH.⁷¹ Tuđman je odgovorio potvrdno, napominjući kako je “historija s vremena na vrijeme ukazivala na povremenu potrebu za preseljavanjem.” U jednom intervjuu koji je dao u februaru 1992. godine, Karadžić je izričito naglasio da “Srbima treba da pripadne dvije trećina BiH teritorije, uključujući i trećinu glavnog grada Sarajeva”.^{72 cc} U aprilu 1992. Koljević je javno izjavio da bi razdvajanje republika trebalo početi u Sarajevu i apelovao je da rad na

⁶⁹ Presretnuti razgovor Radovana Karadžića, Miodraga Davidovića i Luke (Radovanovog brata) Karadžić, 15. oktobar 1991. ENG 0302-7847 – 0302-7860, konkretno 0302-7851 – 0302-7852, BCS 0211-6649 – 0211-6660, konkretno 0211-6653.

⁷⁰ Skupština bosanskih Srba, 4. zasjedanje, 21. decembar 1991., Karadžić. ENG 0093-9637 – 0093-9686, konkretno 0093-9677, BCS 0089-8124 – 0089-8227, konkretno 0089-8209.

⁷¹ (Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana ... gospodinom prof. Nikolom Koljevićem i gospodinom Franjom Borasom), 8. januar 1992., MKSJ, IT-98-34-T, *Tužilac protiv Mladena Natetilića zvanog “Tuta” i Vinka Martinovića zvanog “Štela”*, dokazni predmet PT-3. BCS 0150-9173 – 0150-9240.

⁷² *Glas*, 28. februar 1992, str. 6.

razgraničavanju “nacionalnih zajednica” odmah započne “kako bi se Sarajevo teritorijalizovalo”.⁷³ U trenutku kad je on to rekao, 16. aprila, fizičko razdvajanje Sarajeva uveliko je bilo u toku.

Radna verzija

⁷³ *Oslobodenje*, 17. april 1992, str. 8, članak o “Dnevniku,” TV Sarajevo.

V. Političke i vojne pripreme Srba za stvaranje zasebne države u BiH

Srpska politička rekonfiguracija sarajevskih opština

Punih dvanaest mjeseci prije nego što su srpske snage u vojnim operacijama u maju 1992. godine izvršile opsadu Sarajeva, vođe SDS-a radile su na uspostavljanju političke kontrole nad dijelovima ili cjelinom pojedinih gradskih opština. Zvaničnici SDS-a željeli su ostvariti kontrolu nad zapadnim prilazima grada i uskladiti granice opština sa srpskim vojnim i strateškim ciljevima u gradu.

Politička borba za deset sarajevskih opština počela je s izborima u novembru 1990. godine. SDS je apsolutnu većinu u skupštini osvojio jedino na Palama, planinskoj opštini istočno od centra grada, dok je SDA apsolutnu većinu osvojio samo u Starom gradu i Trnovu, dvjema opštinama u kojima apsolutnu većinu čini stanovništvo bosanskih Muslimana. U preostalih sedam opština pobjedu su odnijele ovakve ili onakve koalicije. Početkom 1991. godine, SDS je usvojio politiku, koju se njegove vođe nazivale “regionalizacijom”, koja se sastojala u preuzimanju ili jačanju uticaja stranke na opštinskom ili regionalnom nivou u raznim dijelovima Bosne. Iako su se vođe SDS-a nadale da će “regionalizacija” naići na plodno tlo na svim područjima BiH na kojima žive Srbi, jedino su u Bosanskoj Krajini lokalni aktivisti SDS-a svesredno prihvatili regionalizaciju.⁷⁴ Od sarajevskih opština, delegati SDS-a su jedino u Skupštini opštine Pale najavili svoju namjeru da se otcijepu od grada Sarajeva.⁷⁵

Vođe SDS-a su na jesen 1991. prešle na drugu fazu u svojoj kampanji regionalizacije tako što su proglasili četiri srpske autonomne oblasti (SAO-e) u Bosni.⁷⁶ U sklopu svoje obnovljene kampanje

⁷⁴ Pokret za regionalizaciju sam analizirao i opisao u podnesku naslovljenom “Bosanska Krajina u istoriji Bosne i Hercegovine,” str. 41-50, dokazni predmet P53 u predmetu *Tužilac protiv Radoslava Brdanina* (IT-99-36).

⁷⁵ *Javnost* (Sarajevo), 4. maj 1991., str. 2. *Javnost* je bio zvanični list SDS-a u BiH; izlazio je dvosedmično, počevši od oktobra 1990. Delegati SDS-a opravdali su svoju odluku optužujući gradsku vladu Sarajeva da zanemaruje ekonomski prosperitet Pala i umjesto toga promovise turizam u drugim opštinama.

⁷⁶ Tijela SDS-a proglasila su i ratificirala formiranje SAO-a tokom jeseni 1991. Glavni odbor SDS-a preporučio je osnivanje SAO-a na svojoj sjednici od 7. septembra 1991. “Odluku o imenovanju štaba za regionalizaciju, Srpska demokratska stranka BiH, Gradski odbor, Sarajevo. Broj: 01-37-1/91.” Sarajevo, 25. septembar 1991. BCS ERN SA02-1150. BCS ERN SA02-1150.

proglasili su Srpsku autonomnu regiju Romanija-Birač na području Sarajeva 17. septembra.⁷⁷ Samo ime “Romanija” od simboličkog je značaja i evocira epohu razbojništva (na b/h/s-u “hajduštva”) i pobuna ruralnog življa u prošlosti protiv stranih okupatora na nepristupačnom terenu oko Sarajeva.⁷⁸

U decembru, u sklopu treće faze kampanje, vode SDS-a izdale su konkretna uputstva opštinskim odborima stranke da formiraju zasebne organizacije Srba u većini opština u BiH. Dana 19. decembra 1991., Glavni odbor SDS-a donio je “Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima”, kojim je uputio svoje opštinske odbore, u Sarajevu i širom BiH, da uspostave jednonacionalne institucije bosanskih Srba gdje god je stranka bila organizovana.⁷⁹ Uputstvo od 19. decembra označilo je početak zamašne kampanje SDS-a za osvajanje kontrole nad zapadnim prilazima grada i imenovanje svojih opštinskih funkcionera na vojne funkcije.⁸⁰ Među onima koji su bili brzi da sprovedu uputstva za verzije A i B bile su stranačke vode na nivou grada u Sarajevu. SDS je 25. decembra 1991. godine osnovao krizni štab za cijeli grad s članovima Glavnog odbora SDS-a, dodijelivši pojedinačnim članovima zadatke da sprovedu

Sredinom septembra 1991., proglašene su četiri SAO: Hercegovina, Romanija-Birač, Semberija i Sjeverna Bosna. Skupština srpskog naroda u BiH, ratificirala je te proglose na 2. sjednici 21. novembra 1991., u “Odluci o verifikaciji proglašenja Srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini.” (Prevod na engleski, ENG ERN 0093-0319.) Ta odluka objavljena je nešto kasnije u *Javnosti* od 7. decembra 1991., str. 10, u članku kojim se istovremeno najavljuje proglašenje “Srpske autonomne regije Bosanska krajina”, kako je preimenovana “Zajednica opština Bosanske krajine” proglašena u aprilu 1991.

⁷⁷ U nekim od dokumenata SDS-a ovaj se SAO navodi kao “Romanija-Birač”, dok ga drugi naprosto zovu “Romanija”. Vidi, primjera radi, *Javnost* od 21. septembra 1991., str. 5, koja se odnosi na proglašenje SAO Romanije. U decembru 1991., Romanija i Birač postali su dva različita SAO-a (vidi str. 9 ovog izvještaja), no čak i poslije toga neki dokumenti govore o SAO Romanija i Birač.

⁷⁸ Ivo Žanić, *Flag on the Mountain: A Political Anthropology of the War in Croatia and Bosnia-Herzegovina 1990-1995*. (London, Saqui, 2007.) preveo Graham McMaster sa Celiom Hawkesworth, str. 211-214.

⁷⁹ “Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine. Glavni odbor. Strogo povjerljivo. Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima, Sarajevo, 19. decembra 1991. godine”, primjerak broj 096 (broj je rukom napisan) iz sarajevske opštine Trnovo, BCS ERN 0227-9644-0227-9653, engleski ERN ET 0227-9644-0227-9653. Tužilaštvo je dobilo nekoliko kopija ovog dokumenta s područja Sarajeva, numerisanih brojevima 93, 96, 100 i 104, koji se mogu pronaći u predmetu *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, dokazni predmet broj 529, separatori 23, 27, 28, 34 i 35. (Rukom ispisani brojevi pojedinačnih kopija vjerovatno se odnose na opštinski odbor SDS-a kojem je dokument upućen.)

⁸⁰ Hroniku ovih događaja u svakoj opštini dao sam u “Od izbora do mrtve tačke: geneza opsade Sarajeva, 1990.-1994.”, str. 24-39 (ERN 0605-8110-0605-8178; 0605-8110-0605-8178-BCST)

konkretne odredbe tog uputstva.⁸¹ Ipak, nisu sve opštine bile jednako brze da sprovedu uputstvo. “Sve su bilo sračunato samo što se i oni nisu mogli odmah dogovoriti, neki su htjeli što brže državu, a jedni sporiju i sigurniju. Ta sporija je bila daleko opasnija.”⁸² dd Prevagnule su one koje su bile za to da se djeluje brže i kampanja je na koncu uspjela na način opisan u narednim pododjeljcima.

Do prvih dana aprila 1992. godine, SDS je uspio uspostaviti grube linije opsade politički, a mjesec dana kasnije ojačala ih je vojska. SDS je imao potpunu kontrolu nad Palama i žurno je jačao političke i bezbjednosne institucije u toj opštini. Funcioneri SDS-a proglasili su opštinu Rajlovac u zapadnom Sarajevu i rekli da će se ona sastojati od dijelova Novog grada sjeverno od glavne gradske arterije istok-zapad⁸³ i da će obuhvatati i strateški značajan vrh Žuč. U vojnim borbama za uspostavljanje i održavanje opsadnog stanja, Rajlovac (i posebno Žuč) bili su od centralnog značaja za Srbe za kontrolu nad zapadnim prilazima. SDS je tako ostvario isključivu kontrolu nad dijelovima tri rubne opštine na zapadu grada – Ilijaš, Hadžići i Ilidža – i u srpskom verziji Ilidža je proširena “da obuhvata dijelove srpskog Trnovo, dio Mojmila, Dobrinju, Nedžariće, Vojničko polje (dio grada Bitumenke), te kompletnu staru opštinu Ilidže sa izuzetkom određenih mjesnih zajednica, gdje su Muslimani i Hrvati većinski narod.”⁸⁴ ee Položivši pravo na zemljište na kojem su živeli Srbi a koje je praktično okruživalo centar grada, SDS je, dakle, stvorio teritorijalnu bazu za vojnu opsadu Sarajeva.

Istovremeno opredjeljenje Bosne za nezavisnost i Srba za otepljenje, oktobar 1991. – april 1992.

⁸¹ “Krizni štab Srpske demokratske stranke za grad Sarajevo”, 24. decembar 1991. ENG ET SA02-6744, BCS SA02-6744. U martu 1992., sarajevski nedjeljnik *Slobodna Bosna* objavio je ta “Uputstva A–B” u cjelini, zajedno sa zapisnicima sa sastanaka sarajevskog kriznog štaba i spiskom učesnika. *Slobodna Bosna*, 12. marta 1992., str. 3.

⁸² “23. februara 1992. godine, sastali smo se”, ENG ET 0026-9283 – 0026-9290, BCS 0026-9283 – 0026-9290, konkretno 0026-9283.

⁸³ “Zakon o obrazovanju opštine Rajlovac sa sjedištem u Rajlovcu”, broj 02-4/92, 11. maj 1992. godine, *Službeni glasnik*, 2, 1, 24. februar 1993. U čl. 1 navodi se da je u sastav opštine Rajlovac ušla bivša i sadašnja opština Novi grad (tj. “teritorije sadašnje i bivše opštine Novi grad Sarajevo”). U čl. 2 navodi se da su u naseljena područja spadali: “Bojnik, Dobroševići, Ahatovići, Crkotinja, Reljevo, Rječica, Perivoje, Reljevo-Dvor, Zabrdje, Smiljevići, Rajlovac, Briješće, Ulica 21. maja, padine Briješćkog brda, Bačići, Halilovići, stara Ilidžanska cesta od stupske petlje do GRAS-a, Dolac i Žuč.”

⁸⁴ “Saopštenje za javnost”, 11. april 1992. ENG ET 0208-9540 – 0208-9541, BCS 0208-9540 – 0208-9541.

U proglašenju nezavisnosti republika BiH kaskala je pola godine za Slovenijom i Hrvatskom. Slično kao u Hrvatskoj, bosanski Hrvati i Muslimani počeli su podržavati korake ka nezavisnosti, dok su im se vode bosanskih Srba uporno opirale. Ove dvije strane vodile su verbalne okršaje u višenacionalnoj bosanskoj skupštini, da bi stvar kulminirala na kraju jedne dugačke debate vodene u ranijim jutarnjim časovima 15. oktobra 1991. Poslanici muslimanske SDA i hrvatskog HDZ-a predložili su da Skupština usvoji “deklaraciju o suverenitetu”, sličnu rezolucijama skupština Hrvatske i Slovenije kad su one proglasile nezavisnost. Srpski poslanici napadali su memorandum i njegove pristalice. Ostrašćenim govorom koji je uzbunio i isprepadao poslanike nesrpske nacionalnosti, predsjednik SDS-a Karadžić najavio je mogućnost da Muslimani kao nacija nestanu ako proglase nezavisnost BiH od SFRJ.⁸⁵ Predsjednik SDA Alija Izetbegović odgovorio je da Karadžićeva prijeteća poruka i način izlaganja ilustruju zbog čega bi SRBiH mogla biti prisiljena da se odvoji od SFRJ. Nakon što je predsjednik Skupštine Momčilo Krajišnik proglasio sjednicu završenom za taj dan i nakon što su srpski poslanici otišli, poslanici HDZ-a i SDA ponovo su se sastali bez njih i usvojili “Deklaraciju o suverenitetu”, čime je BiH došla korak bliže nezavisnosti.⁸⁶

Na taj njihov potez u smjeru nezavisnosti vode SDS-a odmah su reagovale stremeći još brže zasebnoj srpskoj državi. Kasnije toga dana, 15. oktobra, vode SDS-a sazvale su političko savjetovanje na koje su došli najznačajniji srpski nacionalni intelektualci i političke vode. Svi prisutni saglasili su se da će preduzeti ili intenzivirati napore za otcepljenje od BiH i stvaranje zasebne srpske države. Stranačke vode su korak u tom smjeru učinile 24. oktobra sazivanjem Skupštine srpskog naroda BiH (zvaću je ovdje “Skupštinom bosanskih Srba”),⁸⁷ koju su činili srpski nacionalisti izabrani u Skupštinu BiH u novembru 1990. godine. Ta skupština je, u jednoj od svojih prvih odluka, izglasala održavanje plebiscita 9. i 10. novembra, kako bi se utvrdilo da li Srbi iz BiH žele da ostanu u Jugoslaviji. Takva izjašnjavaanja organizovana su ranije i u drugim republikama i uvijek je uvjerljivu većinu glasova odnosila ona opcija koju su željeli organizatori. Rukovodstvo SDS-a nije bilo

⁸⁵ *Yugoslavia: Death of a Nation* (video-traka), dio IV.

⁸⁶ Silber i Little, *Yugoslavia*, str. 216. O ovom događaju izvještavali su svi mediji u BiH, a to je li ovaj potez HDZ-a i SDA bio zakonit ili ne raspravlja se i dan danas.

⁸⁷ Skupština bosanskih Srba, 1. (osnivačka) sjednica, 24. oktobar 1991. “Odluka o konstituisanju Skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine,” ERN 0301-5398; i *Yugoslav Survey*, 1 (1992.), str. 125. Odluku o osnivanju odvojene Skupštine bosanskih Srba objavio je Klub delegata SDS-a 20. oktobra 1991. “U Skupštinu će ući svi sadašnji poslanici SDS-a i SPO-a iz oba vijeća Skupštine SRBiH, a moći će se punopravno uključiti i svi poslanici Srbi iz opozicionih partija” *Glas*, 21. oktobar 1991., str. 5.

razočarano. Na plebiscitu koji je organizovao SDS glasalo je malo Muslimana ili Hrvata, a ogromna većina Srba je glasala za odbacivanje nezavisnosti BiH i ostanak u Jugoslaviji.⁸⁸

Dana 20. decembra, Predsjedništvo SRBiH izglasalo je podnošenje zahtjeva Badinterovoj komisiji za priznanje BiH kao nezavisne države.⁸⁹ Željeći da deluje prije nego što evropske sile priznaju Bosnu, Skupština bosanskih Srba se sastala i odobrila “pripreme za osnivanje srpske republike” 21. decembra 1991.⁹⁰ Dana 9. januara 1992. godine, te “pripreme” postale su stvarnost, kada je Skupština proglasila “Republiku srpsku Bosnu i Hercegovinu”.⁹¹ Badinterova komisija je 15. januara 1992. objavila svoju preporuku da se od BiH zahtijeva da održi referendum da bi se utvrdila volja naroda te republike u pogledu nezavisnosti.⁹² U ranim jutarnjim satima 25. januara, Skupština BiH izglasala je da se taj referendum održi za vikend 29. februara i 1. marta. Okolnosti u kojima je obavljeno ovo glasanje podsjećale su na one pod kojima je Skupština 14.-15. oktobra usvojila meemorandum i platformu: nakon što je predsjedavajući proglasio sjednicu zatvorenom za taj dan, većina srpskih poslanika je otišla i potom su hrvatski i muslimanski poslanici usvojili rezoluciju.

Na svojoj sljedećoj sjednici, održanoj 26. februara, Skupština bosanskih Srba osudila odluku Skupštine BiH o održavanju referenduma kao protivzakonitu. Skupština bosanskih Srba zahtijevala je da se prije održavanja takvog referenduma izvrši “transformacija BiH” (pod čim je podrazumijevala

⁸⁸ Skupština bosanskih Srba, 2. sjednica, 21. novembar 1991. ERN 0093-0291 i dalje, i *Oslobodenje*, 22. novembar 1991., str. 3.

⁸⁹ *Oslobodenje*, 21. decembar 1991., str. 1 i 3.

⁹⁰ Skupština bosanskih Srba, 4. sjednica, 21. decembar 1991., “Odluka o osnivanju Republike Srpske Bosne i Hercegovine” (ili “Odluka da se pristupi formiranju Republike Srpske Bosne i Hercegovine”), ENG 0093-9637 – 0093-9686, konkretno 0093-9650 – 0093-9651; BCS 0089-8124 – 0089-8227, konkretno 0089-8152 – 0089-8153. U članu 2 te odluke navodi se da referendum iz novembra 1991. daje legitimitet uspostavljanju zasebne srpske republike u BiH najkasnije do srpske (pravoslavne) Nove godine 1992.

⁹¹ Skupština bosanskih Srba, 5. sjednica, 9. januar 1992., “Deklaracija o proglašenju Republike Srpske BiH” (ili “Deklaracija o proglašenju Republike Srpskog narode Bosne i Hercegovine”). ENG ET-0224-1677 – 0224-1741, str. 2-4 od 5, BCS 0224-1677 – 0224-1741, konkretno 0224-1685 – 0224-1687; i *Oslobodenje*, 10. januar 1992., str. 8.

⁹² Za odluku Badinterove komisije vidi “*Arbitration Commission Opinion no. 4 on International Recognition of the Socialist Republic of Bosnia-Herzegovina by the European Community and its Member States*”, *International Legal Materials*, Vol. XXXI, br. 6, nov. 1992., str. 1501-1503. Snežana Trifunovska, ur., *Yugoslavia Through Documents, From Its Creation through its Dissolution*, Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, (1994.), stavka 154, str. 486-488; *Yugoslav Survey*, vol. 33, br. 1 (1991.), str. 124-125 i komentar u Terrett, *The Dissolution of Yugoslavia*, str. 164.

teritorijalnu podjelu).⁹³ Vlada BiH je, međutim, nastavila sa sprovođenjem svojih planova, a za nadgledanje glasanja imenovani su međunarodni posmatrači. Samo nekoliko sati uoči početka referenduma, Skupština bosanskih Srba proglasila je “Ustav Republike Srpske Bosne i Hercegovine” koji je pripreman nekoliko sedmica.⁹⁴ U članu 1 tog Ustava specificirano je: “Srpska Republika Bosna i Hercegovina je država srpskog naroda i građana koji u njoj žive.”⁹⁵ ff

Glasači na referendumu uglavnom su slijedili instrukcije svojih nacionalnih stranačkih vođa, odražavajući duboki ponor etničke polarizacije u kojem se BiH našla početkom 1992. godine. U skladu s preporukama rukovodstva SDA i HDZ-a, bosanski Muslimani i Hrvati masovno su glasali za nezavisnost.⁹⁶ Golema većina bosanskih Srba bojkotovala je referendum na apelovanje nacionalistički nastrojenih vođa SDS-a, koji su tvrdili da je srpski narod već izrazio svoju želju da ostane u SFRJ na plebiscitu koji je SDS organizirao 9. i 10. novembra 1991. godine. Slijedeći rezultate glasanja na referendumu, Evropska zajednica je najavila da će priznati BiH kao nezavisnu državu. Suprotno onome što se često pisalo, nijedno tijelo vlade BiH nije proglasilo nezavisnost ove republike nakon referenduma. Republički čelnici osigurali su nezavisnost zahvaljujući priznanju od strane Evropske zajednice i SAD-a, koje je stupilo na snagu 7. aprila, a da je sami nisu proglasili.

Svega nekoliko sati po zaključivanju glasanja, neki članovi SDS-a i njihove pristaše uzeli su oružje, navukli maske i podigli barikade na ključnim prometnim punktovima po cijelom Sarajevu. Članovi muslimanske SDA i njihovi sljedbenici odgovorili su podizanjem vlastitih barikada na strateškim lokacijama, često odmah nasuprot barijera koje je podigao SDS, svarajući tzv. “sendvič barikade”. Na konferenciji za štampu održanoj 2. marta, vođe SDS-a tvrdile su da su barikade odgovor na pucnjavu na vjenčanju bosanskih Srba u sarajevskoj staroj pravoslavnoj crkvi, kojom

⁹³ Skupština bosanskih Srba, 6. sjednica, 26. januar 1992. ENG SA02-5232 – SA02-5305, BCS SA01-1639 – SA01-1703.

⁹⁴ Skupština bosanskih Srba, 7. sjednica, 15. februar 1992. ENG 0110-5039 – 0110-5092, BCS 0089-8063 – 0089-8123. Na ovoj sjednici raspravljalo se o nacrtu ustava. Usvajanje ustava planirano je za 25. februar 1992., ali je odgođeno. Skupština bosanskih Srba, 8. sjednica, 25. februara 1992. ENG 0084-0431 – 0084-0506, konkretno 0084-0447, BCS 0081-6517 – 0081-6610. Ustav je napokon odobren 28. februara 1992. Skupština bosanskih Srba, 9. sjednica, 28. februar 1992. ENG 0110-9176 – 0110-9194, konkretno 0110-9190, BCS SA01-1321 – SA01-1348.

⁹⁵ Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovni, Godina I – broj 3, Sarajevo, 16. mart 1992., str. 1.

⁹⁶ Za rezultate referenduma vidi *Oslobodenje*, 4. mart 1992., str. 1.

prilikom je ubijen mladoženjin otac, a jedan pravoslavni sveštenik ranjen.⁹⁷ Ali podizanje barikada planirali su i nadgledali zvaničnici SDS-a. Jovan Trifković, član Skupštine grada Sarajeva iz redova SDS-a, priznao je na sastanku tog tijela 3. marta da je on organizovao ljude za barikadu na mostu Vrbanja.⁹⁸ Jovan Tintor, 1992. predsjednik Srpske opštine Vogošća, izjavio je u jednom intervjuu datom 1994. da je imao ključnu ulogu u organizaciji barikada Srba:

Pa vidite, kada su počete barikade, ja sam bio u Sarajevu. Nego, jednom sam uspeo da dođem u grad, pošto sam bio u štabu i u samoj organizaciji, u vrhu organizacija za barikade, ja sam prošao jednom za Vogošću, otišao sam da i u Vogošći to organizujem. ... Pokušao sam preko Rajlovca, istu stvar sam doživio u Rajlovcu, gde su on stavili barikade, nisam mogao proći na Sarajevo. Vratio sam se nazad u Vogošću i na određen način konstanto održavao vezu sa štabom koji je vodio g. Dukić, ja sam vodio taj dio u Vogošći i Ilijaš, kontaktirao sam redovno sa svima i mislim da je to bila briljantno izvedena akcija, na kojoj mogu da zavide i svi organizatori, vojni organizatori.⁹⁹ gg

Zbog desetina barikada koje su onemogućavale slobodno kretanje život u Sarajevu je stao. Predveče 2. marta, general Milutin Kukanjac, komandant Druge armijske oblasti JNA, sazvaio je sastanak najvažnijih vođa nacionalnih stranaka gdje je dogovoreno da se uklone barikade. Te noći, vođe SDS-a i SDA obišle su mnoga mjesta na kojima su bile podignute barikade i apelovale na svoje pristaše da ih uklone.¹⁰⁰

Vojne pripreme u BiH 1991. i 1992. godine

⁹⁷ Victor Meier, tadašnji dopisnik *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, bio je na terenu kada je došlo do ove pucnjave. Meier, *Yugoslavia: A History of its Demise*, str. 211. Takođe vidi *Oslobodenje*, 3. mart 1992., str. 12. Ove novine su kasnije otkrile da je mogući počinitelj Ramiz Delalić bio ranije osumnjičen za upotrebu vatrenog oružja i silovanje, te da je bio na liječenju u psihijatrijskoj bolnici u Sarajevu. *Oslobodenje*, 6. mart 1992., str. 8.

⁹⁸ *Oslobodenje*, 4. mart 1992., str. 11.

⁹⁹ Intervju s Jovanom Tintorom, video-traka ENG V000-0274, str. 6; BCS 0025-5231 – 0025-5248, konkretno 0025-5236 – 0025-5237; i presretnuti razgovor Jovana Tintora i Branka, 11. mart 1992. ENG ET-0111-3886 – 0111-3894, BCS 0111-3886 – 0111-3894.

¹⁰⁰ Kukanjac se prisjeća sporazuma i uklanjanja barikada u "Mojoj istini," str. 58, a o tome izvještava i *Oslobodenje*, 3. marta 1992, str. 1, i 4. marta 1992, str. 2. Kukanjac se prisjeća da je obišao 12 srpskih barikada i 2 muslimanske, dok pomenute sarajevske novine navode da je obišao 14 srpskih barikada i 7 muslimanskih.

Osim što je u BiH došlo do akutne političke polarizacije, ona se tokom osamnaest mjeseci po višestranačkim izborima u novembru 1990. suočavala i s radikalnim promjenama vojne situacije na svojoj teritoriji. U JNA iz maja 1992. ni po zadatku ni po sastavu se više nije mogla prepoznati JNA iz 1990. godine, premda su joj se komandna struktura, objekti i naoružanje vrlo malo promijenili. Takođe, ona je postala samo jedna u nizu naoružanih suparničkih sila, doduše najbolje naoružana i najjača, odanih i podređenih jednom od tri dominantna naroda u BiH.

Ubrzo posle izbora, sve tri nacionalne stranke preduzele su mjere kako bi se vojno pripremile za rat tako što su osnovale jednonacionalne formacije. Te pripreme bile su slika i prilika priprema obavljenih u Hrvatskoj nekoliko mjeseci ranije. Pod pokroviteljstvom vođa bosanskih Muslimana iz SDA stvorene su dvije paravojne grupe – Patriotska liga i Zelene beretke. Inicijativu za osnivanje Patriotske lige dali su članovi SDA u martu 1991. godine, a 10. juna 1991. nekih 356 muslimanskih predstavnika koje je izabrao SDA okupili su se i osnovali “Vijeće narodne odbrane muslimanskog naroda”, čija vojna grana je bila Patriotska liga.¹⁰¹ Dana 15. aprila 1992. godine, i Patriotska liga i Zelene beretke potčinjene su komandi TO BiH; dana 20. maja 1992. godine, ta organizacije je transformisana u Armiju Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH),¹⁰² pod kojim imenom ćemo je spominjati na narednim stranicama.

Dvije hrvatske paravojne grupe vodile su u nekom trenutku operacije u BiH: HOS (Hrvatske obrambene snage), lojalne Hrvatskoj stranci prava na čelu s Dobroslavom Paragom, i hrvatski ZNG (Zbor narodne garde), vojna formacija povezana s Ministarstvom unutarnjih poslova Republike Hrvatske i hrvatskim HDZ-om.¹⁰³ Hrvatsko vijeće obrane (dalje u tekstu: HVO) osnovalo je predsjedništvo Hrvatske zajednice Herceg-Bosne 8. aprila 1992. godine.¹⁰⁴

¹⁰¹ Nedžad Ajnadžić, *Odbrana Sarajeva* (Sarajevo: Sedam, 2002.), str. 111-112; i Marko Hoare, *How Bosnia Armed* (London: Saqi Books, 2004.), str. 29-31; Branka Magaš i Ivo Žanić (ur.), *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, 1991.-1995.* (Zagreb-Sarajevo: Dani, 1999.), str. 378 i “Odbrana građanske republike”, *Oslobodenje*, 15. juni 1991., str. 4. Do januar 1992. Patriotska liga oranizovana je na nekoliko mjesta i periodično je održavala smotre. *Oslobodenje*, 12. januar 1999., str. 13.

¹⁰² *Sluzbeni List R BiH*, 20. maj 1992., broj 4, str. 153-155, dtd 20. maja 1992., PR. broj 1163.92. 20 svibnja 1992. god. Sarajevo. ENG 0308-8574 – 0308-8582, BCS 0052-0760 – 0052-0763.

¹⁰³ Susan Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 1995.), str. 254.

¹⁰⁴ “Odluka o formiranju Hrvatskog vijeća obrane”, *Narodni list HZ Herceg-Bosna*, 1 (1992.), str. 4.

Pod pokroviteljstvom političkih formacija u Srbiji djelovalo je nekoliko paravojnih organizacija, od kojih su neke jedno vrijeme djelovale u BiH.¹⁰⁵ I druge srpske paravojne formacije operisale su u BiH, bilo uz prećutnu podršku SDS-a ili bez nje. Nacionalne vođe bosanskih Srba poricale su iz sveg glasa da imaju paravojne organizacije, što ih je – da je bilo istina – trebalo razlikovati od njihovih suparnika, nacionalnih vođa Hrvata i bosanskih Muslimana. Njihova tvrdnja bila je, zapravo, samo djelimično tačna. Početkom 1992., kako se rat primicao, SDS je sve više razvijao kvazivojne funkcije, dodjeljivao lokalnim liderima vojne činove i zaduženja, i do aprila 1992. postao je i sam paravojnom organizacijom. U međuvremenu SDS je radio na zadobijanju kontrole nad ključnim institucijama vlasti u Bosni, pre svega raznim policijskim jedinicama i jedinicama TO, kao i na jačanju koordinacije s JNA.

TO je bio integralni dio odbrambenog sistema SFRJ; bio je otjelovljenje doktrine o “narodnoj odbrani” koju je Jugoslavija usvojila nakon upada Sovjetskog saveza u Čehoslovačku 1968. godine. Prema toj doktrini iz socijalističke ere, stranog osvajača trebale bi poraziti glavne borbene jedinice JNA, a snage TO bi u izolaciji pružale otpor sve dok im se JNA ne uspe priključiti u svojoj punoj moći.¹⁰⁶ Jedinice TO-a bile su organizovane na lokalnom nivou, prvenstveno u fabrikama, uredima i na drugim radnim mjestima. U slučaju invazije, jedinice TO-a trebale su operisati bez JNA, pa je svaka od tih jedinica imala lako naoružanje pogodno za mobilne gerilske borbe. Godine 1991. i 1992., jedinice TO-a imale su značajnu ulogu u međustranačkoj borbi za kontrolu nad jedinicama bezbjednosti u mnogim od 109 opština BiH. Jedinice TO su načelno bile integrisane s JNA, ali su istovremeno odgovarale republičkim ministarstvima odbrane. Ta istovremena podređenost dvjema instancama omogućila im je, što nije bila namjera, da postanu nukleus snaga lojalnih republičkim vlastima.

Uprkos značajnoj ulozi jedinica lokalne policije i TO nakon 1990. godine, u postizbornoj trci za naoružavanjem u zapadnim republikama Jugoslavije, JNA je predstavljala odlučujuću i daleko

¹⁰⁵ Woodward, *Balkan Tragedy*, str. 254. Woodward navodi da je dvadeset raznih paravojnih grupa operisalo u BiH u junu 1991. “U Srbiji su moćne policijske snage unutrašnje bezbjednosti podržavale Miloševića i Socijalističku partiju. Sve glavne stranke i one otpadničke formirale su svoje vojske: četnici Vojislava Šešelja, vođe Srpske radikalne stranke; Srpska garda Srpskog pokreta obnove Vuka Draškovića; kao 'Beli orlovi', 'Dušan Silni' i 'Srpska dobrovoljačka garda' (takode poznata i kao 'Arkanovci' i 'Tigrovi'), koju je organizovao Željko Ražnatović Arkan.”

¹⁰⁶ James Gow, *Legitimacy and the Military: The Yugoslav Crisis* (London: Pinter, 1992.), str. 46-47.

najbrojniju oružanu snagu. Godine 1990., ona je bila jedina vojna formacija s integrisanom komandnom strukturom i velikom količinom teškog naoružanja i vazduhoplova. U BiH, kao i u Hrvatskoj nekoliko mjeseci prije toga, JNA se preobrazila iz jugoslovenske snage u vojnu silu u službi srpskih nacionalističkih interesa kojom dominiraju Srbi i Crnogorci. Međutim, isto kao i u Hrvatskoj, s redefinisanjem JNA, njeni pripadnici nesrpske nacionalnosti napuštali su armiju i često se priključivali drugim snagama u SFRJ.¹⁰⁷

Suočena s nedostatkom ljudstva uslijed pomenutog prebegavanja kadrova, JNA je nastojala mobilizirati rezerviste bosanske Srbe za aktivnu službu u Hrvatskoj i BiH. U julu, i opet u septembru 1991. godine, Milošević je lično dao instrukcije Karadžiću da se postara za to da SDS pomogne da JNA u BiH popuni kvotu rezervista.¹⁰⁸ I Milošević i Karadžić ostali su pri svojoj ranijoj odluci da podrže JNA i upozorili lokalne funkcionere SDS-a da ne formiraju zasebnu srpsku vojsku.¹⁰⁹ JNA je rezervistima u BiH naredila da stupe u aktivnu službu 28. septembra 1991.,¹¹⁰ i mnogi srpski rezervisti i dobrovoljci odazvali su se pozivu i stupili u službu u Hrvatskoj ili BiH. Ali već sutradan Predsjedništvo BiH odbacilo je mobilizacijsko naređenje JNA kao nelegalno, odvrćući rezerviste hrvatske i muslimanske nacionalnosti u BiH od stupanja u redove prosrpske JNA.¹¹¹ Zbog toga je većina Hrvata i Muslimana ostala kod kuće ili se pak priključila formacijama na čijem čelu su bili pripadnici njihove nacionalne zajednice.

Protivan formiranju zasebne srpske vojske, Milošević je tražio od Karadžića da podrži mobilizaciju srpskih rezervista u BiH i pomogne regrutovanje dobrovoljaca za JNA. Karadžić je

¹⁰⁷ Viktor Meier, *Yugoslavia: A History of its Demise*, prevela Sabrina P. Ramet (London i New York: Routledge, 1999.), str. 213, uvjerljiva argumentacija o tome da je JNA najprije izvršila transformaciju u Hrvatskoj, pa tek posle u Bosni i Hercegovini.

¹⁰⁸ Milošević je rekao Karadžiću da mobiliše rezerviste bosanske Srbe u telefonskom razgovoru 9. jula 1991. i 23. septembra 1991. Presretnuti razgovor Karadžića i Miloševića, 9. juli 1991., ENG 0308-6323 – 0308-6325, BCS 0206-6204 – 0206-6207; i presretnuti razgovor Karadžića i Miloševića, 23. septembar 1991., ENG ET 0212-8746 – 0212-8751, BCS 0212-8746 – 0212-8751.

¹⁰⁹ Presretnuti razgovor Karadžića i Radoslava Brdjanina, 2. i 3. juli 1991. ENG 0308-6348 – 0308-6349, konkretno 0308-6348, BCS 0206-6372 – 0206-6373, konkretno 0206-6372.

¹¹⁰ *Oslobodenje*, 30. septembar 1991., str. 3.

¹¹¹ *Oslobodenje*, 1. oktobar 1991., str. 1.

pristao, ali je insistirao da neki od srpskih vojnika ostanu u BiH.¹¹² ii Počevši od ljeta 1991., vođe SDS-a u nekoliko sarajevskih opština hvalile su jedan drugog za regrutovanje srpskih dobrovoljaca i žestoko napadale one opštine koje nisu nakupile očekivani broj dobrovoljaca.¹¹³ U decembru 1991. godine, Savezno predsjedništvo Jugoslavije (koje su do tad već bojkotovali predstavnici Slovenije i Hrvatske, uključujući Mesića) donijelo je naredbu da se JNA i TO “popunjavaju /se/ i dobrovoljcima koji se po stupanju u jedinice i ustanove oružanih snaga SFRJ u svemu pojednačavaju s vojnim licima, odnosno vojnim obveznicima.”¹¹⁴ Ovo naređenje predstavljalo je neprekriveni pokušaj da se u JNA regrutuju Srbi kako bi se nadomjestili prebjegli Hrvati, bosanski Muslimani i drugi. Vođe SDS-a u BiH okupljale su Srbe koji bi se u redovima JNA borili u Hrvatskoj i kasnije sebi pripisivale zasluge za tamošnje pobjede JNA.

JNA je koristila BiH kao prostor za podršku vođenju rata u susjednoj Hrvatskoj, a takode je pokušavala ojačati svoje prisustvo u BiH koncem 1991. i u prvim mjesecima 1992. General Veljko Kadijević pripisao je oružanu superiornost SDS-a podršci koju mu je pružila JNA, iz čega se vidi da je ona u BiH doživila sličan preobražaj kao i prethodno u Hrvatskoj:

Pošto napori JNA da i muslimanski dio rukovodstva Bosne i Hercegovine usmjeri ka novoj jugoslovenskoj državi onih jugoslovenskih naroda koji to zaista hoće nisu urodili plodom, to smo se mi morali orijentisati na konkretnu saradnju sa predstavnicima srpskoga naroda i sa srpskim narodom u cijelini, nikada ne zatvarajući vrata za saradnju i sa ostalima, makar pojedincima koji su za novu Jugoslaviju. Time smo obezbjedili da za vrijeme rata u Hrvatskoj vršimo manevar i pokrete snagama JNA preko Bosne i Hercegovine, što je za JNA bilo od vitalnog značaja. ... Procjenjujući dalji razvoj događaja smatrali smo da nakon napuštanja Hrvatske, u BiH treba imati jake snage JNA.¹¹⁵ ii

Da su mnogi oficiri JNA bili spremni podržati bosanske Srbe Sarajlijama je bilo dobro poznata iz novinskih izvještaja, a i zbog ponašanja nekih jedinica JNA. Dana 14. novembra 1991. rezervisti JNA iz Užičkog korpusa smještenog u Crnoj Gori ušli su u Sarajevo u koloni vozila, pucali u zrak

¹¹² Presretnuti razgovor Karadžića i Miloševića, 9. juli 1991. ENG 0308-6323 – 0308-6325, konkretno 0308-6323, BCS 0206-6204 – 0206-6207, konkretno 0206-6205.

¹¹³ Presretnuti razgovor Tintora i Rajka Novakovića, 9. juli 1991. ENG ET 0206-6218 – 0206-6220, BCS 0206-6218 – 0206-6220.

¹¹⁴ “Naredba o angažovanju dobrovoljaca u oružanim snagama /SFRJ/ za vreme neposredne ratne opasnosti”, 10. decembar 1991., ENG 0046-1852 – 0046-1854.

¹¹⁵ Veljko Kadijević, *Moje Vidjenje Raspada: Vojska bez države* (Beograd: Politika, 1993.), str. 147.

vozeći se kroz grad od zapada prema istoku, da bi se zatim okrenuli i otišli ne prekidajući paljbu.¹¹⁶ Aleksandra Balvanović, članica HDZ-a i potpredsjednica Gradske skupštine u Sarajevu, osudila je upad rezervista u grad kao dio šireg srpskog plana da se podstakne nasilje. Upozorila je skupštinu da se u više sarajevskih predgrada sa srpskom većinom formiraju naoružane jedinice.¹¹⁷ U članku objavljenom 22. novembra 1991. u sarajevskom časopisu *Slobodna Bosna* jedan novinar je tvrdio da posjeduje dokumente koji pokazuju da je SDS formirao “ratni štab” i da ima detaljne planove za opsadu Sarajeva i za napad na grad u slučaju rata.¹¹⁸ SDS je planirao da evakuira Srbe iz Sarajeva, tvrdilo se nadalje u članku, i premjesti ih na “područja gdje pretežno žive Srbi, kao što su Pale, Trebević, Jahorina, Romanija, itd.” Namjere JNA, tvrdilo se, zastrašujuće su podsjećale na ono što je ona preduzela u Kijevu i drugdje u Hrvatskoj u avgustu 1991. godine. Podozrivost prema namjerama JNA još više se produbila u decembru 1991., kada je u Skupštini opštine Stari grad puštena video-traka koja prikazuje pripremu artiljerijskih položaja u brdima iznad opštine.¹¹⁹

Očekujući da će BiH postati nezavisna država, srpski predsjednik Slobodan Milošević sastao se 5. decembra 1991. s članom saveznog Predsjedništva Borisavom Jovićem i naredio da se regruti rođeni u Bosni iz drugih republika premjeste u BiH, a da se oni koji su drugdje rođeni izvuku iz BiH i premjeste drugdje.¹²⁰ Jović je napisao, “Zovemo odmah Veljka Kadijevića da se priključi razgovoru. Sloba mu kaže pojednostavljeno, da treba da izvrše razmjestaj vojske: sve iz BiH u Bosnu i Hercegovinu i obrnuto.”¹²¹ Dana 25. decembra 1991., komandant JNA Kadijević javio je Miloševiću i Joviću da su pomenuti transferi u 90% slučajeva izvršeni.¹²² Jović je izjavio novinarima

¹¹⁶ *Oslobodenje*, 8. novembar 1991., str. 7.

¹¹⁷ *Oslobodenje*, 9. novembar 1991., str. 8, i 15. novembar 1991., str. 3.

¹¹⁸ “Sarajevo na četničkom nišanu”, *Slobodna Bosna*, 21. novembar 1991., str. 3.

¹¹⁹ *Oslobodenje*, 3. decembar 1991., str. 7; 5. decembar 1991., str. 8; i 6. decembar 1991., str. 7.

¹²⁰ Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ* (drugo izdanje) (Kragujevac: Prizma, 1996.), str. 420. Prema Jovićevim bilješkama, Milošević je očekivao da će nekoliko jugoslavenskih republika uskoro biti priznate kao nezavisne države, i imao je drugačiji plan za Makedoniju nego za BH. “Ako Makedonija želi da se otcepi, treba se s njom dogovoriti o povlačenju vojske i podeli vojne imovine.”

¹²¹ Jović, *Poslednji dani SFRJ*, str. 420.

¹²² Jović, *Poslednji dani SFRJ*, str. 421.

Lauri Silber i Allenu Littleu da su do aprila 1992. (mjesec u kojem je EZ priznala BiH kao nezavisnu državu) od 90.000 vojnika JNA u Bosni, osim 10 do 15%, svi bili rođeni u Bosni.¹²³

Dana 1. januara 1992., štab JNA u Sarajevu unaprijeden je od glavnog štaba korpusa u glavni štab Druge vojne oblasti, u čijoj zoni odgovornosti je bila gotovo cijela BiH.¹²⁴ General Milutin Kukanjac imenovan je za komandanta Druge vojne oblasti. Kukanjac je na tom komandnom položaju ostao manje od pet mjeseci, ali je tokom njih nadgledao dovršetak preobražaja JNA u srpsku nacionalnu snagu. Nadgledao je masovnu preraspodjelu sredstava i opreme JNA koji su se, u onim opštinama gdje su Srbi bili u većini, slivali u ruke lokalnih odbora SDS-a, o čemu je nadređenima podnio izvještaj u marta 1992. godine.¹²⁵ U tom izvještaju Kukanjac je prosljedio svojim nadređenima spisak raspoloživog ljudstva od 69.198 muškaraca iz 75 od 109 opština BiH.¹²⁶

Ljudstvo kojim je raspolagao bilo je neravnomerno koncentrisano u Sarajevu. Iako je samo 12% bosanskih Srba živjelo u deset sarajevskih opština, oni su činili 23% (17.900) ljudstva kojim je Kukanjac raspolagao, a od njih je 40% (7.100 vojnika) bilo iz četiri "periferne" sarajevske opštine – Pale, Hadžići, Ilijaš i Trnovo.

Tokom šest sedmica po tom izvještaju Kukanjac je ogromne količine naoružanja JNA prebacio srpskim nacionalistima u Bosni, čime je stvorio uslove da njene snage budu preimenovane početkom maja 1992. U članku objavljenom 2000. ovako je opisao poteze koje je povukao u korist bosanskih Srba:

Mi smo pravovremeno otpočeli sa izmeštanjem celokupne pokretne imovine u vlasništvu JNA; ... u izvanrednoj organizaciji mi smo izvukli, spasili i zadržali sve; u ruke muslimansko-

¹²³ Silber i Little, *Yugoslavia: Death of a Nation*, str. 218.

¹²⁴ *Oslobodenje*, 5. januar 1992., str. 4.

¹²⁵ U svom izvještaju Kukanjac je opisao napredak u preraspodjeli imovine JNA. "Zaključci iz procene stanja na prostoru BiH u zoni odgovornosti 2. VO", mart 1992., potpisao Milutin Kukanjac, komandant, general-pukovnik; štambilj nečitak. ENG SA03-7203 – SA03-7217 ET, BCS 0106-5518 – 0106-5530. Ovaj dokument objavljen je i u Hasan Efendić, *Ko je branio Bosnu* (Sarajevo: Oko, 1998.), str. 45-54.

¹²⁶ "Zaključci iz procene stanja na prostoru BiH u zoni odgovornosti 2. VO", 20. mart 1992. BCS ERN SA03-7203 – SA03-7217; i ENG ET SA03-5899 – SA03-5900, BCS SA03-5899 – SA03-5900.

hrvatskih hordi nije pao ni jedan jedini avion, helikopter, tenk, oklopni transporter, top, minobacač, motorno vozilo.¹²⁷ II

Iako je najveći dio sredstava JNA uspješno sačuvao od snaga hrvatskih i bosanskih vlasti, Kukanjac nije uspio srediti mirno povlačenje JNA iz kasarni po gradovima. Neki objekti JNA nalazili su se pod nadzorom ili u obruču snaga lojalnih vladi BiH još od početka 1992. godine i između JNA i drugih snaga bilo je sve više i više incidenata u kojima je upotrebljena sila. Najproblematičnije su bile velika kasarna u Tuzli, u sjeveroistočnoj Bosni; kasarna "Maršal Tito" koja se protezala na zapadnoj strani Sarajeva; i stogodišnja zgrada glavnog štaba Druge vojne oblasti na južnoj strani Miljacke u Sarajevu. Od ta tri objekta jedino je kasarna "Maršal Tito" evakuisana mirnim putem, mjesec dana nakon što je Kukanjac napustio svoj komandni položaj; u druga dva slučaja lokalni sporazumi nisu ispoštovani i kolone JNA napadnute su prilikom povlačenja od strane snaga lojalnih vladi BiH.

Konflikt u Sarajevu intenzivirao se i politički i vojno 2. maja 1992. godine. JNA i ujedinjene srpske snage pokrenule su tenkovski napad na grad kad su snage ARBiH počele opkoljavati vojne objekte JNA.¹²⁸ (V. Mapu 4) JNA je poslala tenkove na lokacije oko Predsjedništva, ali ih je pješadija odbila protivtenkovskim naoružanjem. Uništena je glavna pošta, u kojoj se nalazila i glavna telefonska centrala od vitalnog značaja za povezanost grada s vanjskim svijetom. Jugoslovenski avioni tipa MIG letjeli su nad gradom dok su JNA i združene snage napadale s juga, zapada i sjevera. Iako slabije naoružane, snage TO BiH ipak su se uspjele suprotstaviti tom napadu. Snage BiH zadržale su centar grada i manja područja prema zapadu i sjeveru.

Kada su srpske snage počele s bombardovanjem 2. maja, bosanski predsjednik Alija Izetbegović bio je u Rimu na pregovorima s predstavnicima Evropske zajednice. Kad je na povratku sletio u Sarajevo, snage JNA, koje su u tom trenutku držale aerodrom, pritvorile su ga i zadržale u obližnjoj kasarni JNA u Lukavici. U intenzivnim pregovorima u kojima su posredovali oficiri UN-a, JNA je pristala da oslobodi Izetbegovića u razmjenu za generala Kukanjca i stotine oficira i vojnika iz velikog sjedišta Druge vojne oblasti u centru grada. Izetbegović i Kukanjac su se 3. maja vozili zajedno u istom oklopnom transporteru kako bi koordinirali oslobađenje tih pripadnika vojske, ali su

¹²⁷ "General Milutin Kukanjac: Moja istina", *NIN*, 6. januar 2000., str. 57.

¹²⁸ Za videnje izvana ovih događaja, v. Silber i Little, *Yugoslavia*, str. 233-242, i *Balkan Battlegrounds*, I:153. Za živopisno videnje ovih događaja izbliza, v. Lučarević, *The Battle for Sarajevo*, str. 81-83.

vojnici ABiH otvorili vatru na konvoj, pri čemu je ubijeno šest osoba, od kojih su pet bile vojnici JNA. Kad je borba utihnula, konvoj je odbacio Izetbegovića do mjesta u blizini zgrade Predsjedništva, te je nastavio put ka Lukavici, jugozapadno do grada.

Nekoliko mjeseci ranije, Milosević, Jović i drugi članovi Saveznog predsjedništva donijeli su odluku o tome da savezna država Jugoslavija prekine službene političke veze s hrvatskim i bosanskim Srbima. Karadžić, Krajišnik i vođe hrvatskih Srba su, od Jovića i drugih članova Predsjedništva, s nezadovoljstvom primili vijest o toj odluci donesenoj na sastanku srpskih vođa 3. marta 1992. godine, na kojem je bilo ozbiljnih razmimoilaženja.¹²⁹ Pristaše Miloševića su 27. aprila formalno donijele novi ustav kojim su redefinisle jugoslovensku Federaciju, koja se sad sastojala jedino od republika Crne Gore i Srbije, uključujući nekadašnje autonomne pokrajine Kosovo i Vojvodinu. Istoga dana Predsjedništvo BiH naredilo je JNA da se povuče s teritorije BiH.¹³⁰ Pošto se JNA nije odmah povukla, snage lojalne vladi BiH krenule su u akciju slijedivši primjer Hrvatske od nekoliko mjeseci prije toga, odnosno počele su opkoljavati neke od 16 objekata JNA u Sarajevu. Oprema i jedinice JNA koje su se našle u okruženju postali su dragocjeni, doduše dobro naoružani, taoci, i napeti pregovori koji su uslijedili trebali su obezbijediti neopozivo povlačenje JNA iz BiH. Isto kao i u Hrvatskoj, komandanti bosanskih snaga htjeli su da se JNA evakuiše bez naoružanja, municije i zaliha.

Dana 25. aprila Ratko Mladić unaprijeden je sa svojih dužnosti u Hrvatskoj na položaj načelnika štaba i zamjenika komandanta Druge vojne oblasti u BiH, u činu generala-pukovnika koji mu je dodijeljen prethodnoga dana. Dana 4. maja, savezno Predsjedništvo Jugoslavije naredilo je da se snage JNA povuku iz Bosne u roku od 15 dana. Četiri dana kasnije, to isto tijelo poslalo je 38 generala JNA u penziju i, smijenivši Kukanjca kao komandanta Druge vojne oblasti, na njegovo mjesto postavilo Mladića. Ni na tom položaju on nije ostao dugo. Skupština bosanskih Srba, koja se sastala u Banja Luci, glasala je 12. maja za stvaranje VRS i izabrala Mladića za komandanta Glavnog štaba VRS. Iako je nastavio primati platu od Jugoslavije, Mladić je do kraja rata ostao vrhovni komandant VRS-a.

¹²⁹ MKSJ. “Stenografske beleške sa proširene sednice Predsedništva socijalističke federativne republike Jugoslavije održane 2. marta 1992 godine”, BCS 0294-2750 – 0294-2904. Ovaj dokument ima preko 150 stranica na b/h/s-u, ali u prijevodu na engleski imam na raspolaganju samo prvih nekoliko: ET 0294-2750 – 0294-2904, što obuhvata samo petnaest stranica.

¹³⁰ *Oslobodenje*, 28. april 1992., str. 1.

Tokom vikenda koji je prethodio 7. aprilu, danu kad je priznanje BiH od strane EZ i SAD stupalo na snagu, došlo je do eksplozije nasilja širokih razmjera. Dana 5. aprila, srpske jedinice napale su policijsku akademiju na Vracama, uzvisini južno od glavne gradske arterije istok-zapad.¹³¹ Oko 06:00 sati ujutro, direktor škole se predao i oko 400 pitomaca je zarobljeno. Te noći, desetine hiljada Sarajlija održalo je još jedan "Valterov" marš i ušlo u predvorje bosanske skupštine, zahtijevajući odlazak nacionalista s vlasti. Sutradan, 6. aprila, nastavili su protestirati na velikom platou između Skupštine i hotela Holiday Inn. Sredinom poslijepodneva, 6. aprila, otvorena je vatra s krova Holiday Inna, koji je već nekoliko sedmica služio kao štab vodstva stranke SDS. Ubijeno je šest demonstranata, dok su se ostali razbjegli u strahu za vlastiti život. Uto je stigla policija BiH i privela šest strijelaca iz Holiday Inna, ali su Karadžić i njegova svita, kao i ostali strijelci, prethodno već napustili hotel.¹³² Napad od 6. aprila označio je kraj pokreta "Valter" i uslijedilo je dalje nasilje. Te noći artiljerijskom vatrom zasuta je glavna tramvajska remiza, a vatra iz minobacača i artiljerijskog oruđa sručila se na stari grad. Jedinice JNA stavile su aerodrom u Butmiru pod svoju kontrolu, tvrdeći da samo žele obezbijediti aerodrom i razdvojiti sukobljene strane.¹³³

Civilne vode svih grupacija konsolidovale su svoje vojne organizacije u sedmicama po izbijanju oružanih neprijateljstava u Sarajevu 6. aprila 1992. Hrvatske nacionalne vode formirale su 8. aprila 1992. HVO (Hrvatsko vijeće odbrane).¹³⁴ Dana 15. aprila 1992., Predsjedništvo BiH naložilo je oružanim jedinicama konsolidovanim pod komandom republičkog TO-a¹³⁵ da kasnije tog mjeseca preduzmu prvi korak prema stvaranju jedinstvene ARBiH. JNA u BiH je transformisana u vojnu silu bosanskih Srba.

¹³¹ Za sažeti prikaz događaja koji su se zbili preko vikenda vidi "Narod branio grad: hronologija sarajevske drame", *Oslobodenje*, 8. april 1992., str. 4, ENG ET 0210-0606 – 0210-0607, BCS 0210-0606 – 0210-0607.

¹³² Dodaci završnom izvještaju Stručne komisije koja je ustanovljena u skladu s Rezolucijom 780 (1992.) Savjeta bezbjednosti. Tom II – Dodatak VI, dio 1," str. 153. (Dalje u tekstu: "Stručna komisija UN-a"), vidi takode Silber i Little, *Yugoslavia*, str. 229, i *NIN* (Beograd), 2. decembra 1999, str. 60.

¹³³ *Stručna komisija UN-a*, str. 154; i "Narod branio grad", *Oslobodenje*, 8. april 1992., str. 4. ENG ET 0210-0606 – 0210-0607, BCS 0210-0606 – 0210-0607.

¹³⁴ "Odluka o formiranju Hrvatskog vijeća obrane", *Narodni list HZ Herceg-Bosna*, 1 (1992.), str. 4.

¹³⁵ *Oslobodenje*, 16. april 1992., str. 1.

VI. Uspostavljanje opsade

Od 4. aprila do sredine maja 1992. godine srpske snage bezbjednosti (previously srpski TO, MUP i paravojne formacije, uz vatrenu podršku JNA) uspostavile su osnovne elemente opsade Sarajeva. Porazile su ili suzbile oružane jedinice koje su se borile u ime vlade BiH, okružile su grad barikadama i teškim naoružanjem, počele su s granatiranjem vojnih i civilnih objekata, kao i s demografskim preuređivanjem Sarajeva tako što su Srbe podsticale da napuste Sarajevo i eliminisale prisustvo većine nesrpskog stanovništva s teritorije pod svojom kontrolom. Borbe su prethodno vođene u zapadnim i sjevernim dijelovima Sarajeva. Potpomognute teškim naoružanjem JNA, srpske snage bezbjednosti postepeno su zauzimale opštine Ilidža, Ilijaš, Vogošća i Novi grad na zapadnim prilazima gradu, i preuzele kontrolu nad putevima koji povezuju Sarajevo s vanjskim svijetom.

Politička borba za kontrolu nad sarajevskim opštinama

Barikade su izazvale burne reakcije među narodom u Sarajevu. U večernjim satima, 2. marta, hiljade protestanata okupile su se na centralnim gradskim okupljalištima i formirali kolonu koja je zaobišla mnoge barikade i tražila njihovo uklanjanje.¹³⁶ Taj narodni defile događao se upravo u trenutku dok se provodio sporazum koji je isposlovao Kukanjac. Sudionici marša poneseni prvobitnim uspjehom svog poduhvata nastavili su dolaziti na mirovne demonstracije koje su se isprekidano održavale tokom narednih mjesec dana. Iako su i SDS i SDA imali otklon prema demonstracijama, opozicioni socijaldemokrati, kao i hiljade Sarajlija prigrlili su pokret "Valter", nazvan po najglasovitijem heroju sarajevskog pokreta otpora za vrijeme njemačke okupacije u Drugom svjetskom ratu.¹³⁷ Sutradan, 3. marta, neke od barikada su se ponovno pojavile. Ovog puta nijedan od vođa nacionalnih stranaka nije za njih preuzeo odgovornost. Kukanjac je hitno sazvao još jedan sastanak čiji je rezultat bio drugi po redu sporazum da se rasporede zajedničke patrole JNA i lokalne policije BiH MUP-a kako bi se spriječile daljnje aktivnosti na barikadama.¹³⁸ I vođe SDS-a i

¹³⁶ *Oslobodenje*, 4. mart 1992., str. 2.

¹³⁷ Donia, *Sarajevo: A Biography*, str. 279-282, gdje se opisuje pokret "Valter".

¹³⁸ Kukanjac je u jednom intervjuu za BBC rekao, "Pesnicama su prijetili jedan drugom. Morao sam da ih razdvojim!" Nakon postizanja sporazuma, stranka Predsjednika Izetbegovića SDA izjavila je: "Sporazumjeli smo se da ćemo zaštititi naše građane zajedničkim patrolama. Njih će sačinjavati pripadnici savezne armije i naša bosanska policija." *Yugoslavia: Death of a Nation* (video), dio IV.

vode SDA-a hvalili su ovakav ishod događaja tako da je duel s barikadama priveden kraju uvođenjem zajedničkih patrola. Iako su zajedničke patrole operisale tokom nekoliko sedmica bez mnogo problema, one su prije poslužile kao sredstvo za odgađanje, nego sprečavanje rata i JNA je nastavila s prebacivanjem jednog dijela svog naoružanja bosanskim Srbima. “Patrole su odgodile neka zbivanja i to je bilo u interesu Srba”, prisjetio se Kukanjac tokom televizijskog intervjua iz 1994.¹³⁹

Članovi SDS-a iskoristili su bitku na barikadama da prošire svoju kontrolu nad lokalnim institucijama i ključnim strateškim mjestima. U memorijalnom parku na Vracama Srbi su provalili u tamošnji mali muzej i opljačkali oružje, muzejske eksponate, kad su članovi SDS-a, koji je imao prevlast u mjesnoj zajednici Vrace, preuzeli taj spomenik u svoje ruke.¹⁴⁰ Odbili su dopustiti jednom Muslimanu da nastavi da radi kao pripadnik objezbedenja. Gradska vlada Sarajeva, nemoćna da se suprotstavi ovom udaru SDS-a, zatražila je da se zastarjelo naoružanje vrati i obavijestila je lokalne vlasti na Vracama, na čijem čelu je bio SDS, da će one od sad biti odgovorne za bezbjednost tog spomenika.

Od JNA do VRS-a

Formalnim odvajanjem jedinica JNA u BiH od SFRJ većina teškog naoružanja i najveći dio vojnika nastavili su pohod pod komandom lokalnih bosanskih Srba. General Kadijević je za taj proces rekao sljedeće:

Komande i jedinice JNA su činile kičmu vojske Republike Srpske sa kompetnim naoružanjem i opremom. Ta vojska je, uz puni oslonac na srpski narod i njegovu svestranu podršku kao što svaki savremeni rat traži, zaštitila srpski narod i stvorila vojničke pretpostavke za adekvatna politička rješenja koja će odgovarati njegovim nacionalnim interesima i ciljevima, razumije se, u mjeri koju to sadašnje međunarodne okolnosti dozvoljavaju.^{141 mm}

Svaki od pet armijskih korpusa BiH preimenovan je, ali je istovremeno zadržao većinu kadrova i skoro sve svoje naoružanje. Četvrti korpus JNA sa sjedištem u Sarajevu postao je Sarajevsko-

¹³⁹ Kukanjac, tv-emisija “Moj gost – moja istina”, TV Pale, 12. juli 1994.

¹⁴⁰ Dane Olbina, *Dani i godine opsade* (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 2002.), bilješka za 13. mart 1992. Olbina je bio član Odbora Memorijalnog parka Vrace i tog dana prisustvovao je vanrednoj sjednici odbora koji je primio izvještaj o tome da je SDS preuzeo kontrolu nad parkom.

¹⁴¹ Kadijević, *Moje videnje raspada*, str. 148.

romanijski korpus Vojske Republike Srpske (dalje u tekstu: VRS), osiguravajući VRS-u područje odgovornosti koje je obuhvatalo Sarajevo i njegovu okolinu.¹⁴² To što je JNA ljudstvo i materijalna sredstva stavila na raspolaganje bosanskim Srbima značilo je da vojnu imovinu i štab korpusa treba preseliti iz Sarajeva u jednu opštinu na istoku. Po riječima generala D. Miloševića:

Pokretanjem brigade iz Han Pijeska u Sarajevo iznadeno je rešenje da njezina imovina i kasarski objekti budu sačuvani u celosti i kao takvi u funkciji Vojske Republike Srpske. Nije meni nepoznato, niti manje želim od bilo koga iskazivati brigu za vojnom imovinom i vojnim sredstvima u celini.^{143 mn}

Karadžić je naglasio značaj ove preraspodiele u govoru koji je održao na 50. sjednici Skupštine bosanskih Srba u aprilu 1995. I podsjetio na zajedničke napore JNA i SDS-a: “Izvršena je disperzija oružja zahvaljujući JNA, izvuklo se što se moglo izvući i rasulo po srpskim prostorima i podijelilo narodu, ali narod je organizovala SDS i stvorila vojsku, to je bila vojska.”^{144 oo} Preraspodjela naoružanja i pripadnika JNA u ruke nacionalistički nastrojenih bosanskih Srba obezbijedila je njihovu dugotrajnu vojnu prednost kad je rat počeo u aprilu 1992. godine.

Opsada u glavnim crtama

Gotovo istovremeno s osvajanjem perifernih područja Sarajeva, srpske bezbjednosne snage izvele su tri s njime povezane akcije, koje će potom biti osnovne komponente opsade Sarajeva tokom naredne tri i po godine. Tim akcijama oni su odsjekli grad od ostatka svijeta; granatirali su ga u nepredvidivim, isprekidanim intervalima; sprovodili su fizičko razdvajanje stanovništva Sarajeva duž etničkih linija, čime su većinu nesrpskog stanovništva eliminisali s teritorije pod srpskom kontrolom. Rukovodstvo SDS-a je sve ove akcije dovodilo u vezu sa strateškim ciljevima stvaranja odvojene države bosanskih Srba, na koncu nazvane Republikom Srpskom. Nacionalne vode Srba raspravljale su među sobom o navedenim komponentama, međunarodni posmatrači su ih opisivali, a novinari u gradu pisali su o pojedinostima svake od njih. Odabrani dijelovi iz svih tih izvora navedeni su u ovom pododjeljku.

¹⁴² “Izlaganje General-Majora Dragomira Miloševića na svečanosti povodom uručivanja ratnih zastava”, 30. mart 1996., ENG ET 0529-0689 – 0529-0696, str. 1 od 7, BCS 0529-0689 – 0529-0696, konkretno 0529-0689.

¹⁴³ “Nemogućnost izvršenja naredjenja, objašnjenje”, ENG 0528-9946 – 0529-9948-ET, BCS 0528-9946 – 0528-9948, konkretno 0528-9946.

¹⁴⁴ Skupština bosanskih Srba, 50. sjednica, april 1995., Karadžić. ENG ET 0084-5781 – 0084-6113, BCS 0084-5781 – 0084-6113, konkretno 0084-6058.

Počevši od 6. aprila 1992., grad je zasipan vatrom iz teškog naoružanja na okolnim brdima. Često su pogađani civili i civilni ciljevi. Granatiranje nije bilo konstantno, već je vatra otvarana u naletima koji su trajali od po nekoliko minuta do mnogo sati, često do duboko u noć. Već i sama nepredvidljivost granatiranja bila je zastrašujuća za stanovnike Sarajeva. Bivši gradonačelnik Sarajeva Dane Olbina vodio je evidenciju o tome kad bi granatiranje počelo i kad se završilo, i ponekad je brojao broj udara koje je čuo.¹⁴⁵ Posmatrači UN-a takođe su vodili evidenciju o tome u koje vreme su granatirana koja područja grada, zapisujući odvojeno broj granata koji bi pogodio vladu i teritoriju pod srpskom kontrolom. Rekordan broj udara zabilježen je 22. jula 1993., kad je 3.777 granata palo na područja pod kontrolom bosanske vlade.¹⁴⁶ U skladu s evidencijom posmatrača UN-a, normalno je bilo da više granata pogodi područja po kontrolom vlade nego ona pod kontrolom Srba i posmatrači nisu zabilježili da je bio i jedan jedini dan da je više granata pogodilo teritoriju pod kontrolom Srba nego centar grada pod kontrolom vlade.

Kako bi uspostavile kontrolu nad nekom teritorijom, snage bosanskih Srba podigle bi barikade kako bi kontrolisale ko ulazi u grad i izlazi z njega. Efektivno su povezivali barikade na svim ulazima i izlazima kako bi uspostavili opsadu. SDS je u retrospekvi 1993. zabilježio sljedeće: “Povezivanjem postavljenih barikada stvarala se prva linja odbrane slobodne Srpske teritorije.”¹⁴⁷ pp Na 16. sjednici Skupštine bosanskih Srba održanoj 12. maja, nekoliko govornika hvalilo je srpske snage zbog toga što drže grad u svojim kliještima. Predsjednik SDS-a Radovan Karadžić rekao je skuštini sljedeće: “Držimo sve svoje krajeve, sve opštine, sva naselja od Sarajeva i držimo naše neprijatelje, sad moram i mogu da kažem da držimo naše neprijatelje u potpunom okruženju, tako da im ne može da dođe vojna pomoć, ni u ljudstvu, ni u naoružanju.”¹⁴⁸ qq Trifko Radić, predstavnik

¹⁴⁵ Na primjer, Olbina, *Dan i godine opsade*, str. 31, bilješka za 8. april 1992.; str. 38, bilješka za 18. april 1992.; i str. 41, bilješka za 22. april 1992.

¹⁴⁶ *Balkan Battlegrounds*, str. 307.

¹⁴⁷ “VEZA Depeša broj 09/1 – 601/93 od 21.08.93”. ENG ET 0297-0064 – 0297-0073, str. 4, BCS 0297-0066.

¹⁴⁸ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Karadžić. ENG 0190-8511 – 0190-8570, konkretno 0190-8523, BCS 0084-7716 – 0084-7761, konkretno 0084-7722.

zapadne sarajevske opštine Ilijaš, gdje snage bosanske vlade nisu uspjele da se probiju u aprilu, tvrdio je sad da su on i njegovi kolege odsjekli grad:

Mi smo spremni, mi držimo 50 km okruženja oko Ilijaša. Mi smo organizovani, i ja sam molio TV da dođe na snimi kako smo mi organizovani za rat u Ilijašu, kako je organizovana odbrana linije. Jest istina da smo mi pokrali dosta stvari. Imamo mi svega još dole na živimo. Mi smo pokrali 32 tona cisterne nafte i benzina. Mi smo presjekli i minirali prugu i nema više dolaska u Sarajevo. Mi smo minirali i auto-put. Sve ćemo učiniti da više neprimjetelj iz pravca Zenice u Sarajevo neće doći, a i odozgo ko pođe biće gotov.¹⁴⁹ rr

General Mladić, novoodabrani komandant VRS-a, apelovao je na skupštinu da se teško naoružanje postavi strateški oko grada:

Ako želimo da se Muslimani predaju, oko Sarajeva mora da se gusto rasporedi 300 topova, raznih kalibara, od "zolja" /ručnih raketnih bacača/, 40-60 milimetarskih do "Orkana" /višecijevnog raketnog bacača/ i raketa P-65.

On je zagovarao to da Srbi trebaju stegnuti obruč oko Sarajeva kako bi kontrolisali kretanja preko opsadnih linija:

I mi trebamo još ovog momenta u prsten staviti aždajinu glavu Sarajevo i iz njega može da ima izlaza samo onaj koga ćemo mi pustiti, a ne svaki od nas, već onaj ko je glavni, ko komanduje.¹⁵⁰ ss

Grad je često granatiran za vrijeme i nakon glavnih događaja na terenu, poput evakuacije kasarne "Maršal Tito" 5. juna. U kritičnim trenucima u borbama za kontrolu nad predgraćima, zvaničnici SDS-a zagovarali su granatiranje civilnih kvartova. Tomo Kovač je rekao Momčilu Mandiću: "Trebaju ih ovde rascesikati i gotovo. Ja Vam predlažem, brate, više da tu Sokolović Koloniju sa obadvije strane...", na što je Mandić odgovorio: "Srvnat ovu Sokolović koloniju, jebi im mater, evo ja ću sad u Lukavicu otići 'vamo ovim ljudima što ih drže na nišanu da ravnaju ako bude šta na Ilidži, bilo kakvo kretanje."¹⁵¹

¹⁴⁹ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Trifko Radic. ENG 0190-8511 – 0190-8570, specifically 0190-8530, BCS 0084-7716 – 0084-7761, specifically 0084-7728.

¹⁵⁰ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Mladić. ENG 0190-8511 – 0190-8570, specifically 0190-8553, BCS 0084-7716 – 0084-7761, specifically 0084-7747.

¹⁵¹ Presretnuti razgovor Momčila Mandića i Tome Kovača, 23. april 1993. ENG ET-0322-0086 – 0322-0090, BCS 0322-0086 – 0322-0090.

Pored zgrada vlade, preduzeća i vjerskih objekata, u granatiranju su razorene ili teško oštećene mnoge od vrijednih ustanova sarajevskog multietničkog života. Olimpijski muzej i njegov fond memorabilija sa zimskih igara iz 1984. godine uništeni su u požaru do kojeg je došlo nakon što je on granatiran 25. aprila 1992. Granatirani su i Koševska bolnica i Institut za fizioterapiju i rehabilitaciju na Illidži, a vojnici UNPROFOR–a (Zaštitne snage Ujedinjenih nacija) koji su pokušali spasiti pacijente našli su se pod snajperskom vatrom.¹⁵² Radio i televizija Sarajevo gadani su u mnogo navrata, dok su funkcioneri SDS-a osuđivali navodnu pristrasnost sarajevske televizije i zahtijevali da se ona podijeli na tri dijela, tako da svaki kontroliše jedna od tri nacionalne stranke. Poslije tri sedmice, 17. maja 1992., artiljerijska vatra u potpunosti je razorila zgradu i fond Orijentalnog instituta, uključujući zbirku manuskripata iz doba otomanskog carstva od neprocjenjive vrijednosti.¹⁵³ U granatiranju 21. juna 1992., razoren je najveći dio zgrade u kojima su bile smještene dnevne sarajevske novine *Oslobodenje*.

Karadžić je na konferenciji za novinare 18. aprila priznao da se pogađaju ciljevi u opštini Stari grad, što je istorijski dio grada. Granatiranje je pripisao slabim srpskim strijelcima.¹⁵⁴

Samo znamo da su neki rođaci tih ljudi pohapšeni u Starom gradu. Oni su gadali sjedište zelenih beretki, ali su bili slabi strijelci. To su neobučeni ljudi, pucali su nasumice. Ovo što se desilo u Sarajevu je za žaljenje, ali je objašnjivo isključivo time što oni ne znaju da pucaju.^u

Kad su ga upitali da on (ili oni) namjeravaju i nadalje otvarati vatru na Stari grad, Karadžić je počeo kriviti druge i porekao je da može narediti da se stane s napadima. “Mi se nadamo da nećemo, ali mora prestati teror po Sarajevu. Teror u Sarajevo je povezan s tim pucanjem. Ja ne mogu svakom Srbinu kazati da ne puca, kada on čuje da mu je stric prebijen...”^{uu}

¹⁵² *Stručna komisija UN-a*, str. 165.

¹⁵³ *Orijentalni institut u Sarajevu 1950–2000*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2000., str. 12, 17.

¹⁵⁴ “Ugroženi od svojih ekstremista”, *Oslobodenje*, 19. april 1992., str. 4. Na ovoj konferenciji za novinare pitanja su postavili izvještači iz tri organizacije: *Oslobodenje*, Agence Presse France i beogradski list *Duga*. Odgovore na pitanja svojih izvještača *Duga* je prenijela ne citirajući ih direktno, *Duga*, br. 474, 25. april – 8. maj 1992., str. 19.

Neki Muslimani i Hrvati odvezeni su sa zapadnih prilaza Sarajevu tokom operacija srpskih snaga bezbjednosti.¹⁵⁵ Neki drugi, poput novinara Vuksanovića, koji je vodio dnevnik o tim događajima, napustili su područja pod kontrolom Srba nakon što su danima i sedmicama bili podvrgavani zastrašivanju. Neke nacionalne vode Srba izrazile su želju za tim da određena sela budu pod njihovom kontrolom ili da se pojedinci presele u određenom trenutku.¹⁵⁶ Neki su vidjeli vezu između smanjivanja broja nesrba i želje da Srbi napuste područja pod kontrolom snaga lojalnih vladi.¹⁵⁷ Do sredine ljeta 1992. godine, mnogi Muslimani i Hrvati nestali su s područja na zapadnim prilazima gradu koja su bila pod srpskom kontrolom.¹⁵⁸ Nedeljko Prstojević, delegat s Ilidže u Skupštini bosanskih Srba, pripisao je Karadžiću zaslugu to što su se sarajevska predgrada otarasila muslimanskog stanovništva:

Kad su Srbi u Sarajevu digli ustanak i kad su uzeli određene teritorije pod svoju kontrolu, o tome momentu nije bilo Vlada ili se bar nije znalo gdje je. Čak šta više, u prvim danima nismo znali da li je i gospodin Karadžić živ. Kada smo saznali da je živ i kad je sišao među nas na Ilidži i dao nam određena ohrabrenja, Srbi su u Sarajevu na tim prostorima zadržali određenu teritoriju pod kontrolom, a po nekim dijelovima i proširili svoje teritorije i potjerali Muslimane sa teritorije gdje su oni praktično u većini.^{159 vv}

Dakle, glavne komponente opsade Sarajeva već su bile uspostavljene u rano ljeto 1992. godine, i teritorijalno odvajanje grada već je uveliko bilo ostvareno. Karadžić je beogradskoj novinskoj agenciji Tanjug 31. maja 1992. godine dao izjavu o tome da je zadovoljan i odlučan da ne napušta stečene teritorije:

Sarajevo je naš grad i našeg dijela Sarajeva nikad se nećemo odreći. ... Bosna i Hercegovina je naša domovina i Srpsku Republiku Bosne i Hercegovine mi ćemo odbraniti. Postavićemo se na granice svoje države i tada će biti jasno cijelom svijetu da nismo agresori, već branioi.^{160 ww}

¹⁵⁵ "Zaključci", 1. maj 1992. ENG ET 0223-4988, BCS 0223-4988; i "Odluka". ENG ET 0223-7180, BCS 0223-7180.

¹⁵⁶ Presretnuti razgovor Nedeljka Prstojevića i Radomira i Dragana, 14. juni 1992. ENG 0401-3878 – 0401-3882, BCS 0401-3878 – 0401-3882.

¹⁵⁷ Presretnuti razgovor Prstojevića i Momčila Mandića, 2. juni 1992. ENG ET 0328-2393 – 0328-2397, BCS 0328-2393 – 0328-2397.

¹⁵⁸ Na primjer, presretnuti razgovor Miodraga Stupara i Petka Budiše, zatim Slavka Lazendića i Petka Budiše, 25. juni 1992. ENG ET 0329-0601 – 0329-0607, BCS 0329-0601 – 0329-0607.

¹⁵⁹ Skupština bosanskih Srba, 17. sjednica, 24.-26. juli 1992., Prstojević. ENG ET-0214-9496 – 0214-9600, str. 67 od 104, BCS 0214-9496 – 0214-9600, konkretno 0214-9561.

¹⁶⁰ "Ne dolazi u obzir srpski poraz!", *Oslobodenje*, 1. juni 1992., str. 3.

VII. Srpske vizije Sarajeva tokom rata

Kao prije rata, i tokom rata su se nacionalisti bosanski Srbi u svojim vizijama Sarajeva čvrsto držali načela nacionalnog “odvajanja”.¹⁶¹ Međutim, s početkom oružanog sukoba u aprilu 1992. godine, njihova gledišta poprimila su naglašeniji strateški karakter. Premda su nastavili polagati pravo na velike dijelove grada na nacionalnim i istorijskim osnovama, nacionalisti bosanski Srbi su se za vrijeme rata preorijentisali na sticanje kompaktne i povezane teritorije s pretežno srpskim stanovništvom. Namjeru da im ta teritorija služi za održavanje obruča oko Sajeve, za izvođenje vojnih i bezbjednostnih operacija za konačnu razmjenu manjih dijelova Sarajeva za velike oblasti negde drugdje, prvenstveno u istočnoj Bosni. Za njih je Sarajevo trebalo biti pravi primjer odvajanja kakvo su željeli vidjeti u cijeloj BiH, kao i strateški centar koji povezuje ostale ključne teritorije pod srpskom kontrolom. Drugi Srbi pod opsadom u Sarajevu imali su sasvim različito viđenje stvari i smatrali su da ono treba ostati nedjeljiva pluralistička zajednica, a BiH jedinstvena država.

Kontrolisanje kompaktne i povezane teritorije

Nacionalisti bosanski Srbi iz SDS-a uvidjeli su da hrvatski nacionalisti iz HDZ-a imaju (počevši od februara 1992. godine) istu ideju o načelu odvajanja. Iako su se rukovodstva dvije stranke često razilazila po pitanju toga koja je teritorija čija, pa čak i međusobno ratovala, po izbijanju rata u BiH uspjele su postići načelni sporazum. Dana 6. maja 1992., Karadžić se u Grazu, u Austriji, sastao s Matom Bobanom (HDZ), vođom hrvatskih separatista, gdje su potpisali sporazum o podjeli BiH.¹⁶² U dokumentu se nisu spominjali ni Republika Bosna i Hercegovina ni bosanski Muslimani. Međutim, značaj sporazuma za vladu BiH vidljiv je iz izjave za štampu savjetnika za javne poslove koji je predstavljao Karadžića:

Ovim sporazumom se poništava mandat referenduma o nezavisnosti Bosne i samoopredjeljenju za bosansku državu. Naprotiv, taj mandat će biti preokrenut. Bosna će biti podijeljena, a umjesto nje formiraće se tri pojedinačne države.¹⁶³

¹⁶¹ Nacionalne vođe bosanskih Srba najčešće su koristile riječ “odvajanje,” koja je na engleski prevedena kao “*division*”, “*separation*” ili (manje precizno) “*secession*”.

¹⁶² ENG 0033-2079 – 0033-2080. V. takode “Razgraničenje do 15. maja”, *Oslobodenje*, 8. maj 1992., str. 3, citira se Tanjug, Beograd, 7. maj 1992.

¹⁶³ ENG 0033-2081. Lan Greer Associates Limited, Public Affairs Consultants. “*Serb and Croat Leaders Sign Peace Deal*”, 7 maj 1992. U dopisu se na kraju navodi da će “g. Karadžić davati intervju u Beogradu”.

Sporazum iz Graza pozivao se na principe razgovora koji su bili u toku pod okriljem Konferencije EZ-a, i u njemu se navodi da su se dvije stranke “sporazumjele da poštuju prihvaćene standarde za definiranje nacionalnih teritorija, u svim spornim tačkama, uz arbitražu EZ-a.” Međutim, sazivač tih razgovora EZ-a nije unaprijed informiran o tim bilateralnim srpsko-hrvatskim razgovorima, a kamoli o sporazumu.¹⁶⁴ Nakon što su saznali da predstavnici Vlade BH nisu sudjelovali u razgovorima, EZ je osudila sporazum naglasivši da “u potpunosti i bez ostatka odbija bilo kakve teritorijalne podjele i sporazume koji ne uživaju podršku sve tri strane u pregovorima”^{165 xx}

Strateški ciljevi

Šest dana nakon sporazuma u Grazu, poslanici u Skupštini bosanskih Srba još jednom su potvrdili svoje opredjeljenje za podjelu Bosne time što su usvojili “strateške prioritete srpskog naroda, odnosno strateške ciljeve srpskog naroda...” navedene u šest tačaka.^{166 yy} Poslanici su kao svoj prvi cilj naveli “razdvajanje od druge dvije nacionalne zajednice, državno razdvajanje.”^{167 zz} Za taj cilj predsjednik Skupštine Krajišnik rekao je: “Prvi cilj je najvažniji i on je za sve ostale ciljeve, svi ostali ciljevi su potačke prvog. Jesmo li se opredjelili, da se konačno razgraničimo sa druge dvije nacionalne zajednice. Možemo se razdvojiti sa njima ako se Bosna i Hercegovina pocijepa na troje.”^{168 aaa} U julu 1994. Karadžić je još konkretnije naglasio prvi strateški cilj “a to je da se

¹⁶⁴ Jose Cutilheiro Colmu Doyleu, London, 7. maj 1992. ENG 0033-2077.

¹⁶⁵ *Oslobodenje*, 9. maj 1992., str. 6.

¹⁶⁶ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Karadžić. ENG 0190-8511 – 0190-8570, konkretno 0910-8523, BCS 0084-7716 – 0084-7761, konkretno 0084-7722. Šest strateških ciljeva objavljeni su u novembru 1993. godine u Službenom glasniku. “Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u BiH”, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 22, 26. novembar 1993., str. 866.

¹⁶⁷ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Karadžić. ENG 0190-8511 – 0190-8570, konkretno 0190-8523, BCS 0084-7716 – 0084-7761, konkretno 0084-7722.

¹⁶⁸ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Krajišnik. ENG 0190-8511 – 0190-8570, konkretno 0190-8560, BCS 0084-7752.

ratosiljamo neprijatelja iz kuće, a to je Hrvata i Muslimana, da ne budemo više zajedno u državi”.¹⁶⁹
bbb

U ostalih pet ciljeva navedeni su konkretni teritorijalni ciljevi. Kao peti cilj navedena je “podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski dio i uspostavljanje u svakom od ova dijela efektivne državne vlasti.”¹⁷⁰ ^{ccc} Objasnjavajući ovaj cilj pred Skupštinom bosanskih Srba, Karadžić je istakao značaj grada za ishod rata:

Sarajevo nam je, strateški gledano na petom mjestu, ali su borbe u Sarajevu i za Sarajevo, i strateški taktički gledano od presudne važnosti... Alija nema državu dok mi imamo dio Sarajeva. ... Borbe oko Sarajeva odlučuju sudbinu BiH i mi smo to i ranije slutili i o tome smo govorili, ako rata bude on će početi u Sarajevu i završiti u Sarajevu.¹⁷¹ ^{ddd}

I general Ratko Mladić pozdravio je osnovne ciljeve, ali je upozorio da su naoružane snage bosanskih Srba nedovoljne za njihovo ostvarivanje. “Nije bitno koliko smo mi za koji cilj i koliko smo mi za ovakvu ili onakvu vojsku i koliko smo se mi mobilisali. Bitno je koliko je nas u rovovima”, rekao je.¹⁷² ^{eee} Takođe je upozorio da ne treba pretpostavljati da VRS ima gotovost kakvu još nema:

Moram reći danas i ovdje da te ciljeve što sam danas čuo ovdje i zahteve, da imamo u ovom trenutku armiju kao Kina pitanje da li bi i ona mogla da to izvrši. ... Mi u ovom momentu polazimo od takvih ciljeva i zadataka i nekakve ofanzive, a pojedinci planiraju kao da mi već imamo uvježbanu armiju i da sada imamo sedam korpusa spremnih da ih uvedemo sa iskustvom, pitanje je kako bi na pojedinim pravcima prošli.¹⁷³ ^{fff}

¹⁶⁹ Skupština bosanskih Srba, 42. sjednica, 18.-19. juli 1994., Karadžić. ENG ET 0215-2810 – 0215-3020, verzija na engleskom ENG 0306-4273 (0215-2880 – 0215-2881/sv, str. 1), BCS 0215-2810 – 0215-3020, konkretno 0215-2880 – 0215-2881.

¹⁷⁰ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Karadžić. ENG 0190-8511 – 0190-8570, konkretno 0190-8524, BCS 0084-7716 – 0084-7761, konkretno 0084-7723.

¹⁷¹ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Karadžić. ENG 0190-8511 – 0190-8570, konkretno 0190-8524, BCS 0084-7716 – 0084-7761, konkretno 0084-7723.

¹⁷² Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Mladić. ENG 0190-8547, str. 39; BCS 0084-7743.

¹⁷³ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Mladić. ENG 0190-8549, str. 40; BCS 0084-7743.

Karadžić i Krajišnik su u svom obraćanju Skupštini nekoliko puta rezimirali strateške ciljeve insistirajući da se oni ne mogu mijenjati i da od njih nema odstupanja. U avgustu 1993., prije nego što je ponovio tih šest ciljeva, Krajišnik je rekao delegatima:

“Strateški ciljevi koje je ova skupština usvojila u najvećoj mjeri su ispunjeni ili će biti ispunjeni. Da podsjetim one koji to ne znaju. Ova skupština je usvojila strateške ciljeve srpskog naroda koji su na izvjestan način postali naši zadaci, naša obaveza da ih ispunjavamo, ali to su bili strateški ciljevi kojima smo težili, kojima sad težimo da ih završimo kada bude to moguće.”¹⁷⁴ ggg

Karadžić je potvrdio da je peti strateški cilj, podjela Sarajeva, postignut i 1993. godine uzdizao je vrednost srpskog Sarajeva kao geografska okosnica političkog, ekonomskog i kulturnog života u državi bosanskih Srba:

“Peti je da očuvamo svoj dio i svoja prava u Sarajevu, koji je za nas veoma bitan za integrisanje teritorija istočne Hercegovine, stare Hercegovine i Romanije, jer se u toj dolini susreću naši interesi za koncentrisanjem obrazovanja, kulture, nauke i privrede. Dakle, taj interes je da se srpsko Sarajevo stvori, kako ga god nazvali, ali da se stvori od srpskih prostora u gradu Sarajevu. ... Kao što vidite, peti cilj je u ovoj fazi ostvaren. Mi zadržavam sve što je naše u Sarajevu ... A ako bude neke pogodbe da se prije toga Sarajevo definitivno razriješi, mi ćemo biti spremni na kompromise, jer imamo interesa da stvorimo dva grada, da jedni drugima ne smetamo i da ta dva grada budu prosperitetna.”¹⁷⁵ hhh

Dok se Karadžić najviše bavio budućnošću Sarajeva, Krajišnik je najviše govorio o strateškim prednostima grada u datim trenutku i okolnostima. Objasnio je praktične razloge iz kojih su pregovarači RS-a odlučili da ne razmijenjuju Sarajevo:

“Ovo je karta Sarajeva, tri četvrtine je plavo, a oni 10 ove teritorije danas drže, desetinu drže, drže uže jezgro Sarajevo i Hrasnicu. ... 150 hiljada Srba trebalo da isele ili da ostanu u muslimanskom dijelu Sarajeva, niti ih imamo gdje preseliti, niti bi bilo pošteno za ljude koji žive i koji su odbranili te prostore.”¹⁷⁶ iii

¹⁷⁴ Skupština bosanskih Srba, 34. sjednica, 27. avgust 1993., Karadžić. ENG 0215-0508 – 0215-1073 ET, str. 14-15 od 483, BCS 0215-0508 – 0215-1073, konkretno 0215-0520.

¹⁷⁵ Skupština bosanskih Srba, 34. sjednica, 27. avgust 1993., Karadžić. ENG ET 0215-0508 – 0215-1073, str. 15, BCS 0215-0508 – 0215-1073, konkretno 0215-0520 – 0215-0521.

¹⁷⁶ Skupština bosanskih Srba, 34. sjednica, 27. avgust 1993., Karadžić. ENG ET-0215-0508 – 0215-1073, str. 133-134, BCS 0215-0508 – 0215-1073, konkretno 0215-0644.

Istakao je da područje pod njihovom kontrolom obuhvata mnoga vojna proizvodna postrojenja na zapadnim prilazima Sarajevu. Rekao je da bi cijena odustajanja od područja u okolini Sarajeva koja drže Srbi bila vrlo visoka. Ukoliko Republika Srpska ne bude priznata kao republika, on neće dati nijednu teritoriju koja bi Sarajlijama služila kao koridor za ulazak u grad i izlazak iz njega:

“Da se sada ide na konačnu podjelu da bi mi dobili ono što ćemo dobiti kasnije, oni će tražiti širok otvor otići će sigurno Ilijaš i Vogošća i dio drugih krajeva, mi kada bi u ovoj situaciji prihvatili kada se cijela BiH dijeli, morali bi imati širok izlaz za Muslimane. Šta u buduću učiniti, sve ono što moramo ili njima dati oko Sarajeva tražićemo da oni nama dadnu u našoj Republici. Ja to mogu sa punom odgovornošću, mogu reći da nam se onda isplati dati jednu opštinu ako bude moralo radi izlaza da dobijemo da li enklave ili neko naše strateško mjesto u našoj Republici, a sada pripada njima.”¹⁷⁷ jii

Nekoliko mjeseci kasnije, ponavljajući privrženost trojice vođa da mora postojati srpski dio grada, Karadžić je naglasio opšti značaj i budući potencijal Sarajeva:

“Politika SDS je da Sarajevo zadrži. Ova skupština je tu politiku ugradila u strateške ciljeve, to je čini mi se 5. strateški cilj. ... moramo stvoriti kritičku masu inteligencije ovdje mi ćemo ovdje biti u dodiru sa jednim ogromnim svijetom, agresivnim svijetom islamskim. Naš kapital, naše obrazovanje, naša kultura, naša privreda bit će tu u dodiru na Miljacki u dodiru sa čitavim jednim svijetom čiji eksponent će biti bosanski Muslimani. Mi tu bitku ne smijemo izgubiti nikada i neispošto. ... Sarajevsko ratište je stvorilo državu. ... ali da Sarajevsko ratište puklo, da su oni izbili na Drinu i presekli koridor, ne bi bilo ni Krajine, ni RSK, ni Hercegovine, ni ničiga.”¹⁷⁸ kkk

I Karadžić i Krajišnik ostali su privrženi načelu odvajanja sve do pred kraj rata, do posljednjih nekoliko mjeseci 1995. godine. U oktobru 1995. Karadžić je naglasio značaj tog načela za postizanje konačnog sporazuma:

“Naša skupština je rekla naš prvi strateški cilj je odvajanje, međutim do kraja rata nije bilo uputno ni se smjelo ista davati ili šta signirati da će biti naše ili neće biti naše.”¹⁷⁹ lll

Prigovarajući na odredbe Dejtonskog mirovnog sporazuma u decembru 1995. godine, Krajišnik je ponovo insistirao na tome da su ciljevi trajni:

¹⁷⁷ Skupština bosanskih Srba, 34. sjednica, Krajišnik. ENG ET 0215-0508 – 0215-1073, str. 134, BCS 0215-0508 – 0215-1073, konkretno 0215-0645.

¹⁷⁸ Skupština bosanskih Srba, 36. sjednica, 30.-31. decembar 1993., Karadžić. ENG 0215-1176 – 0215-1426-ET, str. 134, BCS 0215-1176 – 0215-1426, konkretno 0215-1327 – 0215-1328.

¹⁷⁹ Bosnian Serb Assembly, 54th Session, 15-16 October 1995, Karadžić. ENG 0215-4446 – 0215-4613, p. 83, BCS 0215-4446 – 0215-4613, specifically 0215-4551.

“Zadatak ove Republike i prvi strateški cilj je da se odvojimo od Muslimana i Hrvata i nema niko pravo da zasniva strategiju srpskog Sarajeva za ostanku u zajedničkoj državi. Tako da je isključena bilo kakva opasnost ili želja sa kopčom i rješenjem Sarajeva mi želimo da ostanemo sa Muslimanima i Hrvatima.”^{180 mmm}

Namjere u vezi sa Sarajevom pod opsadom

I vojne i civilne vođe nacionalista bosanskih Srba podržavale su uskraćivanje usluga i otežavanje života civilima koji su ostali u dijelovima Sarajevom koji nisu bili pod njihovom kontrolom. Na sastanku vojnih i opštinskih vođa 14. maja 1992. godine, dva dana nakon službenog proglašenja strateških ciljeva, vođa SDS-a Milan Malidža, predsjednik Skupštine opštine Mrkonjić Grad, ovako je shvatio peti strateški cilj: “Rečeno je da Sarajevo mora da bude podijeljeno ili sravnjeno sa zemljom.”¹⁸¹ U svom obraćanju Skupštini bosanskih Srba 12. maja 1992. godine, Dragan Kalinić, ministar zdravlja, vidio je rat kao jedinu zadovoljavajuću opciju:

“Poznavajući ko nam je neprijatelj, u kojoj mjeri je on perfidan, i u kojoj mjeri mu se ne može vjerovati sve dotle dok se on fizički, vojnički ne uništi i ne slomije, što podrazumijeva, naravno i eliminisanje i likvidaciju njegovih ključnih ljudi. Ja se odmah opredjeljujem za ovu prvu opciju, ratnu opciju jer jedino mislim da ... sudbina Srba u BiH za nas ovdje ne može drugačije riješiti već ratom.”^{182 mmm}

U sklopu rata zagovarao je rušenje jednog od glavnih zdravstvenih objekata Sarajeva:

“Oni koji budu planirali operaciju Sarajeva, oslobađanja Sarajeva ili uništenja žive neprijateljske sile u Sarajevu moraju da planiraju šta će sa zdravstvenim objektima. I odmah da vam kažem, ako će Vojna bolnica pasti u ruke neprijatelju, onda sam ja za to da se Koševska bolnica uništi i da neprijatelj nema gdje da se liječi.”^{183 ooo}

General Mladić je usvojio koncept uskraćivanja zdravstvenih usluga civilima:

¹⁸⁰ Skupština bosanskih Srba, 56. sjednica, 17. decembar 1995, Krajišnik. ENG ET 0215-4758 – 0215-4917, str. 107 od 196, BCS 0215-4758 – 0215-4917, konkretno 0215-4843.

¹⁸¹ “Zapisnik sa sastanak održanog u komandi 30.part.divizije, dana 12.05.1992. g., sa komandantima brigada i predsjednicima opština u zoni odgovornosti divizije”. ENG 0110-6533 – 0110-6536, BCS 0043-7691 – 0043-7694.

¹⁸² Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Dragan Kalinić. ENG 0190-8511 – 0190-8570, konkretno 0190-8532, BCS 0084-7716 – 0084-7761, konkretno 0084-7729.

¹⁸³ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Kalinić. ENG 0190-8511 – 0190-8570, konkretno 0190-8533 – 0190-8544, BCS 0084-7716 – 0084-7761, konkretno 0084-7731.

“Ova bolnica je iseljena, niti će oni imati fajde od te Vojne bolnice, niti od Koševske bolnice, niti od Sarajeva, ako ne prihvate mir. Mi njima možemo odmah ponuditi mir da razgovaramo u miru. Ako bude rata Bosna i još manje Sarajevo nikome neće služiti. Mislim ono što je van fronta. Sarajevo ne treba pljučkati s dva mimobacača.”¹⁸⁴ PPP

Za vode SDS-a, uskraćivanje Sarajevu osnovnih usluga pravdala je činjenica da i oni trpe pod ratnim jarmom. Trifko Radić, prvi gradonačelnik srpskog Sarajeva, objasnio je to Skupštini bosanskih Srba ovako:

Vode nemamo 5 mjeseci, niko ništa ne poduzima, u Sarajevu, čim nema dva sata vode UN znaju. Zato sam govorio našem predsjedniku Karadžiću u Banja Luci i predsjedniku Prstojeviću na Ilidži zavrni vodu Sarajlijama kad mi nemamo neka pokrepaju i oni. Mi dovozimo vodu cisternama iz Rajlovca, oni nas granatiraju tako nam je poginulo preko 25 djece i omladine.¹⁸⁵

Opsada Sarajeva je u prvom redu bila mehanizam kojim su nacionalisti bosanski Srbi nastojali postići svojih šest strateških ciljeva. Peter Andreas, politikolog koji je proučavao opsadu, zapisao je sljedeće: “Za srpske nacionaliste koji su grad držali pod opsadom, opsada grada predstavljala je sredstvo za postizanje političkih ciljeva i odvlačila je pažnju od znatno težih svireposti koje su se događale na drugim mjestima.”¹⁸⁶ Kroz opsadni obruč se moglo proći samo kad bi bosanski Srbi to dozvolili; roba i osobe mogli su ući ili izaći jedino uz dozvolu opsadnih snaga. Nacionalisti bosanski Srbi mogli su tako regulisati stepen pritiska, granatirajući žestoko i namećući oskudicu u intervalima, kako bi natjerali bosansku vladu i međunarodne pregovarače na veće ustupke.

Medijska katastrofa

Vode bosanskih Srba su u ranoj fazi rata shvatile da kad govore o opsadi treba da se služe alternativnim formulacijama. Nacionalne vode bosanskih Srba izbacile su termin “opsada” iz svog vokabulara i gledale su da dejstva ne pripisuju srpskim organizacijama, već su tvrdile da nasilje

¹⁸⁴ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Mladić. ENG 0190-8552, BCS 0084-7746.

¹⁸⁵ Skupština bosanskih Srba, 20. sjednica, 14.-15. septembar 1992., Trifko Radić. ENG 0422-6193 – 0422-6338, str. 46-47, BCS 0422-6241 – 0422-6242.

¹⁸⁶ Andreas, *Black Markets and Blue Helmets*, str. xi.

uzrokuju njihovi neprijatelji i međunarodna zajednica. U maju 1995. godine, general Mladić je ovako objasnio značaj upotrebe diplomatskog jezika:

“Mi ne smijemo kazati, mi ćemo uništiti Sarajevo, ne mi nećemo, mi hoćemo da sačuvamo Sarajevo, nama Sarajevo treba. Mi nećemo kazati da ćemo srušiti dalekovod ili vodu isključiti, ne jer to Ameriku diže na noge, ali gospodo, mi vas molimo sve u redu, e, jednog dana nema vode u cijelom Sarajevu. ... Prema tome mi moramo mudro saopštiti svijetu, gađali su oni, pogodili dalekovod i nestalo struje, gađali vodovod, nestalo struje tu i tu, vršimo napore i popravljamo, to je ta diplomatija.”¹⁸⁷ qqq

Diplomatija koju je zagovarao Mladić postala je okosnica pristupa opsadi Sarajeva koji su prihvatile srpske vode. Vode bosanskih Srba shvatile su da opsada predstavlja pravu katastrofu kad je riječ o odnosima s javnošću i da stvar može popraviti jedino medijski *blitzkrieg* koji bi pokazao kako se ponašaju “Muslimani” koji brane Sarajevo. Koljević je s nezadovoljstvom govorio o tome da raspolaže informacijama da bosanska vlada agencijama za odnose s javnošću mjesečno plaća \$200.000 i žalio zbog činjenice da su Srbi pretrpjeli veliku štetu zbog načina na koji su mediji izvještavali o opsadi:¹⁸⁸

“Naša ‘opsada’ Sarajeva, što i naši prijatelji smatraju našom najvećom taktičkom greškom, a ustvari je jednostavno bila situacija u kojoj smo se našli i koju nismo mogli kontrolisati, nanela nam je ogromne štete jer je to omogućilo našim neprijateljima da pomoću medija predstave Sarajevo kao ‘grad žrtvu’ u kojem pate nedužni civili.”¹⁸⁹ ttt

Poslanici u Skupštini bosanskih Srba takode su smatrali da je srpskim nacionalistima potreban bolji imidž u javnosti i drugačiji način govora o opsadi. U maju 1995., poslanik Zlatko Kelečević osudio je nasilje srpskih nacionalista nad gradovima i vjerskim ustanovama u svom obraćanju Skupštini bosanskih Srba:

“Dalje rušenje crkava, gospodo, ja se javno ovdje ograđujem, a tražiću i da se Skupština ogradi od rušenja crkava ovdje, bez obzira što su oni nama srušili toliko crkvi, to nije u srpskom mentalitetu. ... ovdje u Banjaluci nije ratna zona, gospodo, ovdje se ne vodi rat, ovdje se ruše civilni objekti, a da ne kažem da se ubijaju civili što nije bilo svakako dobro. ... mi smo granatirali gradove, gospodo nije rješenje granatirati gradove. ... pa kako svijet onda može da nas podržava kada kojekakve stvari radimo. Mi smo konvojima UN radili svašta, otimali smo robu, rekvirirali benzin.”¹⁸⁹ sss

¹⁸⁷ Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992., Mladić. ENG 0190-8511 – 0190-8570, konkretno 0190-8553, BCS 0084-7716 – 0084-7761, konkretno 0084-7747.

¹⁸⁸ Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske; Dnevnik 1993.-1995.*, I, 92, bilješka za 7. februar 1993.

¹⁸⁹ Skupština bosanskih Srba, 3. vanredna sjednica, 23.-24. maj 1995., Zlatko Kelečević. ENG 0410-1750 – 0410-2020-ET, konkretno 0410-1767 – 0410-1772-ET, BCS 0410-0750 – 0410-2020, konkretno 0410-1767 – 0410-1772.

Nakon što je priznao i osudio ove postupke, Kelečević je kao rješenje ponudio promjenu politike: “Predlažem Ministarstvu informisanja da hitno razradi strategiju medijskog rata koji ćemo mi voditi za dobrobit ove RS...”¹⁹⁰

Potom su i Karadžić i Krajišnik s odobravanjem komentarisali Kelečevićev govor. Krajišnik je bio protiv toga da Skupština bosanskih Srba izda saopštenje, smatrajući da ga je već izdalo Ministarstvo za vjere i da bi dodatno saopštenje moglo izazvati revolt Srba:

“Što se tiče rušenja crkava, ja mislim da je naše ministarstvo zauzelo stav i jasno dala Vlada svoj stav, ne bi dobro bilo da Skupština zauzima stav, da kažem samo zašto, samo zato što ćemo izazvati revolt kod ljudi tamo. Toliko ljudi poginulo, vrlo je odmjerenost saopštenje našeg Ministarstva za vere i to je dobro i to je politički, ne bi trebalo ponovo i Skupština, iako se ja slažem da je bilo dobro da smo iznijeli.”¹⁹⁰

Slično njima, poslanik Milorad Dodik, govoreći u leto 1995. o nedavnom napadu na Zagreb, bio je za granatiranje grada, ali da se dobro osmisli kako će se to pustiti u javnost:

...ono oko bombardovanja Zagreba, ja se slažem da trebamo tući Zagreb, ali ne smijemo to reći, ako je to trebalo da kaže se, na onaj način se prenijeti, to je morao da bude oprezan urednik koji je to pušt'o...”¹⁹¹

Viši zvaničnici SDS-a i VRS-a Tvrđili su da srpske oružane snage brane područja oko Sarajeva naseljena Srbima od ARBiH koja napada iz grada. Prema njihovim riječima, za odbranu srpskog stanovništva od napada pješadije bila je potrebna teška artiljerija. Karadžić je za civilne žrtve krivio snage koje brane grad:

“Muslimanska strana i dalje vrši nedjela nad sopstvenim stanovništvom, bombarduje svoje gradove, ubija svoje ljude u redu za hleb na pijaci, na pogrebu, napada objekte i ljudstvo UNPROFOR-a, a sada obara i avione humanitarne pomoći, a sve ovo čini u cilju izazivanja međunarodnog bijesa prema Srbima.”¹⁹²

¹⁹⁰ Skupština bosanskih Srba, 3. vanredna sjednica, 23.-24. maj 1995., Krajišnik. ENG 0410-1750 – 0410-2020-ET, konkretno 0410-1914-ET, BCS 0410-0750 – 0410-2020, konkretno 0410-1914.

¹⁹¹ Skupština bosanskih Srba, 3. vanredna sjednica, 18. maj 1996., Milorad Dodik. ENG 0410-1750 – 0410-2020-ET, konkretno 0410-1827-ET, BCS 0410-1750 – 0410-2020, konkretno 0410-1827.

¹⁹² *Ibid*, Radovan Karadžić, “Otvoreno pismo Butrosu Galiju, Fransoa Miteranu, Džonu Mejdžoru, Sajrusu Vensu i Lordu Ovenu”, 8. septembar 1992., str. 109.

Srpsko Sarajevo

Kako je rat odmicao, u vizijama Sarajeva voda RS-a, Sarajevo je preraslo u prijestonicu i strateški centar. Karadžić je sad tvrdio da su Pale sastavni dio grada i kao takve dostojne da se proglaše prijestolnicom Republike Srpske. “Republika Srpska postoji. Njen glavni grad je Sarajevo, tj. srpsko Sarajevo, a u srpsko Sarajevo spadaju i Pale, jer su Pale sarajevska opština.”^{193 xxx} Dana 13. marta 1993., opštinske vode, članovi SDS-a, održale su sastanak na kojem su donijele odluku o organizovanju “srpskog grada Sarajeva”, koji će imati i Savjet grada, i Izvršni odbor i gradonačelnika Trifka Radića.¹⁹⁴ Novoproglašeni grad sastojao se od “srpskih opština” Centar, Hadžići, Ilidža, Ilijaš, Novo Sarajevo, Stari grad, Rajlovac i Vogošća. Dva mjeseca kasnije, kad je Skupština bosanskih Srba raspisala referendum za izjašnjavanje Srba o međunarodno sponzorisanom Mirovnom planu Vancea i Owena (dlaje u tekstu: VOMP), Savjet grada se ponovo sastao. Odbor je odbacio VOMP rekavši: “...apsolutno je neprihvatljiv za Srpski narod, a naročito za Srpski narod srpskih opština Grada Sarajeva”, i zahtijevao sastanak kako bi mogao da “... hitno poduzme aktivnosti na uspostavljanju povoljnijih vojnih pozicija oko Sarajeva.”^{195 yyy} Iz drugih sastanaka koje je komentarisao Koljević može se zaključiti da je Savjet grada postao forum za saradnju opštinskih voda i koordinaciju između organa vlasti RS na opštinskom i republičkom nivou.

Karadžić je nepokolebljivo odbacio prijedloge da se prijestonica RS premjesti u Banjaluku, koja je puno veći grad od Pala u sreću Bosanske krajine koju su kontrolisali Srbi. Uspješno je ugušio težnje koje su 1991. postojale u okviru SDS-a za ujedinjenjem Bosanske krajine sa susjednom teritorijom RSK-a (u Hrvatskoj) koju su kontrolisali Srbi i za stvaranjem autonomne Bosanske krajine (1991. i 1992.). U septembru 1993. godine pomogao je gušenje pobune rezervnih oficira u Banjaluci, čije su plate bile bijedne u odnosu na redovne oficire na platnom spisku Republike Srbije. Karadžić se plašio da bi premještanje prijestonice u Banjaluku moglo oživiti te tendencije. Koljević,

¹⁹³ Nikola Ivanović, *Rečeno ili prećutano* (Beograd: Književne novine – Enciklopedija, 1993.), str. 162. Intervju s Karadžićem najprije objavljen u *Pobjedi*, 8. juni 1993.

¹⁹⁴ “Statutarnu odluku o organizaciji srpskog grada Sarajeva”, *Službeni glasnik Republike Srpske*, 23. juli 1993., br. 11, str. 457. ENG ET 0114-0781 – 0114-0782, BCS 0114-0781 – 0114-0782.

¹⁹⁵ “Zaključci sa radno-konsultativnog sastanka Savjeta Grada”, 9. maj 1993., ENG 0110-8103 – 0110-8105, BCS 0097-1214 – 0097-1216.

koji je bio Banjalučanin i vjerovao da je doveden na taj položaj djelimično zato da bi smekšao one u Banjaluci, žalio je zbog Karadžićeve nefleksibilnosti, ali je smatrao da je uzaludno pokušati uvjeriti ga u suprotno.

U martu 1993., Slobodan Milošević je predložio Karadžiću da bosanski Srbi ponude da u potpunosti napuste Sarajevo u zamjenu za velike dijelove teritorije u Istočnoj Bosni i Posavini.¹⁹⁶ Pokazavši najprije da je unekoliko zainteresovan za tu ideju, Karadžić ju je zatim odbio. Stiče se utisak da su od tog prijedloga vođe SDS-a postale samo još više svjesne da im je korisno zadržati grad. Karadžić je zemljištu u Sarajevu i njegovoj okolini pripisivao veliki značaj, kako zbog strateškog položaja tako i zbog toga što obezbjeđuje izvrsnu poziciju u cjenjkanju za moguće teritorijalne ustupke u Istočnoj Bosni. U maju 1994. rekao je delegatima u Skupštini bosanskih Srba:

Moramo očuvati taj karakter tog koridora Berlinskog tipa, da bi ga natjerali da se Sarajevo definitivno podijeli i teritorije kompaktiraju, pa ćemo mu kvadratni metar brda između Vogošće i Visa uzećemo mu kvadratni kilometar na Drini.^{197 zzz}

Sve do kraja rata nacionalne vođe bosanskih Srba gajile su uvjerenje da je Sarajevo od ključne važnosti za ostvarivanje njihovih ciljeva i stalno iznova pribjegavale nasilju kako bi zadržale prednosti koje su imale od držanja grada pod opsadom.

¹⁹⁶ Koljević, *Stvaranje Republike Srpske*, str. 154 -155, bilješke za 13. mart 1993. i 18. mart 1993.

¹⁹⁷ Skupština bosanskih Srba, 40. sjednica, 1.-11. maj 1994., Karadžić. ENG ET 0215-2482 – 0215-2616, str. 73 od 151, BCS 0215-2482 – 0215-2616, konkretno 0215-2545.

VIII. Održavanje opsadnog stanja

Od samog početka, u borbi za BiH i njenu prijestonicu Sarajevo, dobro naoružane srpske snage bezbjednosti našle su se sučeljene s brojnim, ali slabo opremljenim, snagama ARBiH.¹⁹⁸ I vojne i civilne nacionalistički opredijeljene vođe Srba, svjesne razlika u naoružanju i ljudstvu, očekivale su da će vremenom gubiti na prednostima dok će njihovim neprijateljima snaga rasti. Do prvih ljetnih mjeseci (tačni datum razlikuje se od područja do područja) VRS je ostvario kontrolu nad približno 60% teritorije Bosne i uglavnom je branioce iz redova ARBiH potisnuo u 5–6 enklava, uključujući i Sarajevo, glavni grad u središtu republike. Nacionalisti bosanski Srbi htjeli su da njihove teritorije budu međusobno povezane, dok su to pravo odricali ARBiH. Srpski nacionalisti su željeli očuvati vezu između teritorija u srpskim rukama na istoku i na zapadu Bosne, kao s teritorijom pod srpskom kontrolom u Hrvatskoj i Republikom Srbijom, tako što su spriječavali SRBiH i HVO da im presjecaju uzani komad zemlje (posavski koridor u sjevernoj Bosni). Kao što je Kadažić objasnio:

“Nekoliko tih operacija kojima se naša teritorija širila u odnosu na ono što smo mi kao teritorijalci 1992. godine uradili, bile su prave operacije, istinske operacije, dobro planirane i izvedene u uslovima u kojim smo mi bili inferiorniji u pogledu ljudstva, a superiorniji u pogledu ubojne moći i oružja, ali poslije toga, sabijajući Muslimane na male prostore, postižući tako njihovu koncentraciju, nismo mogli mnogo više uraditi.”^{199aaaa}

Nakon ključnih događaja s početka maja 1992. godine – poraza JNA prilikom pokušaja tenkovskog upada, Kukanjčevog odlaska iz grada i neuspješne protivofanzive ARBiH – snage JNA i srpskih nacionalista imale su jaku kontrolu nad zapadnim prilazima Sarajevu. Pripremali su se za odsjecanje grada mnogo bliže njegovom jezgru, odmah zapadno od hotela Holiday Inn i zgrade Skupštine. Iznad tog potencijalnog uskog grla u pravcu sjevera uzdizao se Hum, sjeverno od kasarne “Maršal Tito”, gdje je džinovski televizijski toranj nadvisivao grad. Na blagim padinama Huma, počevši od kasarne “Maršal Tito”, bilo je smješteno stambeno naselje Pofalići. Od 14. do 16. maja 1992., snage lojalne vladi su u žestokim borbama protjerale snage srpskih nacionalista i sa Huma i iz

¹⁹⁸ *Balkan Battlegrounds*, str. 154

¹⁹⁹ Skupština bosanskih Srba, 53. sjednica, 28. avgust 1995, Karadžić. ENG 0215–4299 – 0215–4440–ET, str. 65–66, BCS 0215–4299 – 0215–4440, konktreno 0215–4813 – 0215–4382.

Pofalića.²⁰⁰ Tom pobjedom ARBiH je spriječila potencijalno katastrofalnu srpsku opsadu grada u njegovim granicama od prije dvadesetog vijeka, ali nije uspjela probiti opsadne linije.²⁰¹

Dana 19. maja, opštinski zvaničnici iz Ilidže, bosanski Srbi, jasno su pokazali da imaju moć blokirati prolaz saobraćaja preko područja pod svojom kontrolom. Konvoj u kojem je bilo na stotine civilnih vozila s više hiljada žena i djece, odlazio je iz centra Sarajeva za Split. Srpski zvaničnici su konvoj zaustavili na Ilidži i tokom dva dana mu onemogućavali da nastavi put, a za to vrijeme su pregovarači Crvenog krsta pokušavali da postignu sporazum za prolazak konvoja.²⁰² Samo dan ranije, zvaničnici opštine Ilidže, koji su nastojali da regulišu ko odlazi iz grada a ko ne,²⁰³ zaprijetili su organizatoru konvoja ako u konvoju koji napušta grad ne bude odgovarajući broj Srba. (Jovan Divjak, zamjenik komandanta TO BiH, kritikovao je i trenutak odabran za ovaj masovni egzodus, pošto se on podudarao s osjetljivim pregovorima o aerodromu i povlačenju vojnika i opreme JNA iz vojnih baza u Sarajevu). Dana 21. maja, konvoju je dozvoljeno da nastavi put i on je dva dana kasnije stigao u Split.²⁰⁴

Potkraj maja i početkom juna, ARBiH je dopustila snagama JNA, koje su bile pod opsadom u raznim objektima u Sarajevu, da napuste grad. Odlazak svakog dijela snaga dogovoren je u pregovorima. Posljednji vojnici JNA koji su napuštali grad otišli su iz kasarne “Maršal Tito” (koju su Sarajlije zvale “Maršalka”) 5. juna, bez teškog naoružanja i municije. Posljednje povlačenje proteklo je bez ijednog ispaljenog metka; između predstavnika vlade BiH i komandujućeg oficira JNA mogla

²⁰⁰ Kerim Lučarević, *The Battle for Sarajevo: Sentenced to Victory* (Sarajevo: FZV, 2000), str. 130–135; Murat Kahrović, *Kako smo branili Sarajevo: Prva sandžačka brigada* (Sarajevo: Udruženje građana Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, 2001), str. 93–100; i Zijad Rujanac, *Opsjednuti grad Sarajevo* (Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 2003), str. 256–61.

²⁰¹ “Izlaganje general-majora Dragomira Miloševića na svečanosti povodom uručivanja ratnih zastava” 30. mart 1996. ENG ET 0529-0689 – 0529-0696, str. 2 od 7, BCS 0529-0689 – 0529-0696, konkretno 0529-0690 – 0529-0691.

²⁰² “General zarobio majke c djecom”, *Oslobodenje*, 21. maj 1992., str. 1.

²⁰³ Presretnuti razgovor Nedjeljka Prstojevića i Milosava Gagovića, 21. maj 1992. ENG ET 0401-4034 – 0401-4037, BCS 0401-4034 – 0401-4037.

²⁰⁴ “Konvoj s djecom putuje ka Splitu”, *Oslobodenje*, 22. maj 1992., str. 1.

se zapaziti izvjesna suzdržana srdačnost.²⁰⁵ Međutim, kad se JNA povukla, teška artiljerija otvorila je paljbu na kasarnu i druge dijelove grada, dok su vojnici ARBiH pokušavali doći do dragocjenog naoružanje prije nego što ono bude uništeno.²⁰⁶

Dana 8. juna 1992. ARBiH je krenula u još jednu ofanzivu za osvajanje četiri ključna vrha u gradu: Žuč, sjeverno od arterije istok–zapad; Mojnilo i Vraca, južno od te arterije; i Vidikovac, uzvisinu južno od istočnog historijskog kraja grada.²⁰⁷ (V. Mapu 5) ARBiH je na prepad istjerala srpske snage s Mojnila, Vraca i Žuča, ali je njihov uspjeh bio kratkog daha, jer su srpske snage povratile najveći dio sporne teritorije u pješadijskim protivnapadima. ARBiH je uspjela zadržati Mojnilo, ali su njene snage otjerane s drugih vrhova, tako da su uzvisine na zapadnim prilazima mahom bile pod kontrolom VRS-a.

Na potonje vojne poteze jak uticaj je imala međunarodna intervencija. Otkako je JNA zauzela aerodrom 6. aprila, zvaničnici UN–a iziskivali su nesmetani pristup aerodromu za letjelice s humanitarnom pomoći. Zbog neprestanog međunarodnog pritiska, srpske snage su pristale da predaju aerodrom UN-u.²⁰⁸ Srpskim nacionalistima su putevi oko aerodroma bili potrebni i radi održavanja opsade i neometanog snabdjevanja između velike kasarne u Lukavici i zapadnih prilaza. Kako bi nadomjestio gubitak aerodroma, VRS je udvostručio napore za osvajanjem Dobrinje, kao što je Karadžić objasnio kasnije, 1994. godine:

“Ja znam kada smo radili Dobrinju, znali smo šta će biti, moramo dati aerodrome, biće ovo i ono, i onda smo odlučili da napravimo vezu između Lukavice i Ilidže i dali smo naredbu, da se ide radije na Dobrinju nego na Butmir i uzeli smo dva kraja Dobrinje, sredinu nismo mogli da uzmemo.”²⁰⁹ bbbb

²⁰⁵ Stjepan Šiber, “Oslobađanje ‘Maršalke’”, u *Prezare, zablude, istina* (Sarajevo: Rabić, 2000.), str. 88-90, bilješka za 5. juni 1992.; i *Oslobodenje*, 6. juni 1992., str. 1.

²⁰⁶ Lučarević, *The Battle for Sarajevo*, str. 128-129; i *Oslobodenje*, 7. juni 1992., str. 1.

²⁰⁷ *Balkan Battlegrounds*, str. 153; “Direktiva za dalja dejstva”. ENG ET 0362-9105 – 0362-9107, BCS 0362-9105 – 0362-9107; i *Oslobodenje*, 9. juni 1992., str. 1.

²⁰⁸ “Prekid vatre dogovoren za 1. juni, Sporazum o otvaranju za humanitarnu pomoć”, Šiber, Prilog 16, str. 267-268. Prilog 22 je “Sporazum o demilitarizaciji područja oko Sarajevskog aerodroma,” str. 287-290.

²⁰⁹ Skupština bosanskih Srba, 53. sjednica, 28. avgust 1995., Karadžić. ENG 0215-4299 – 0215-4440-ET, str. 66, BCS 0215-4299 – 0215-4440, konkretno 0215-4382.

Po Dobrinji su od 6. aprila bile postavljene srpske barikada, a 3. maja ona je u potpunosti odsječena od ostatke grada koji se nalazio u okruženju – to stanje Sarajlije su nazivale “opsada u opsadi”. Međutim, na hiljade stanovnika iz svih etničkih grupa ostalo je u svojim stanovima, često provodeći noći u podrumima otpornim na artiljerijske napade. Dana 17. juna 1992., snage VRS-a započele su veliki napad na Dobrinju. Jedinice ARBiH su pružile žestok otpor i protjerale ih s najvećeg dijela tog područja. Što je još važnije, jedinice lojalne vladi uspostavile su koridor koji je spajao Dobrinju sa centrom grada koji je kontrolisala vlada.²¹⁰ Dobrinja je ostala pod velikim pritiskom sve do kraja rata, ali njeni stanovnici su uspjeli održati bazično školstvo pod tim teškim okolnostima.²¹¹

Ostvarivši kontrolu nad najvećim dijelom zapadnih prilaza i držeći grad čvrsto u svojim kliještima, VRS je od avgusta 1992. imao samo jedan cilj i tad je pokrenuo “Operaciju Bosna-92,” čiji je proklamovani cilj bio: “Čvrsto držati Sarajevo u blokadi i spriječiti deblokadu istog.”^{212 ccc} Uprkos tome što su vođene znatne borbe, “Bosna-92” gotovo da nije dovela do promjena u Sarajevu i opsada je manje-više zadržala svoj stari oblik. General Mladić je krajem novembra 1992. godine naredio još jednu ofanzivu, kojom je trebalo osvojiti teritorije u zapadnom Sarajevu koje su držali ARBiH i HVO.²¹³ Konkretno, naredio je Sarajevko-Romanijskom korpusu sljedeće: “Krajnje upornim odbranom, glavnim snagama zadržati Sarajevo i Igman koje drži u potpunoj blokadi, a prema razvoju situacije stezati обруч, presjecati i izolovati pojedine dijelove grada i okolnih naseljenih mjesta.”^{214 dddd} Dana 6. decembra, VRS je izvršio iznenadni napad u kojem je upotrebio tešku artiljeriju. Napadačke snage VRS-a osvojile su značajnu teritoriju tokom prva dva dana

²¹⁰ Murat Kahrović, *Kako smo branili Sarajevo: Prva sandžačka brigada*. Sarajevo: Udruženje građana Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, 2001., str. 191-192.

²¹¹ David Berman, *The War Schools of Dobrinja: Reading Writing and Resistance during the Siege of Sarajevo* (San Francisco, CA: Caddo, 2007.).

²¹² “Direktiva za dalja dejstva op. br. 3”. ENG 0190-5849 – 0190-5855, konkretno 0190-5851, BCS 0087-6215 – 0087-6229, konkretno 0087-6219.

²¹³ *Balkan Battlegrounds*, str. 154; i *Stručna komisija UN-a*, str. 395.

²¹⁴ “Naredna dejstva vojske Republike Srpske, Direktiva, Dostavlja. – Direktiva op br. 4”, ENG ET-0190-0424 – 0190-0431, konkretno 0190-0429, BCS 0087-6272 – 0087-6286 (pogrešno označen kao 0190-0424 – 0190-0431 u verziji koju imam na raspolaganju), konkretno 0087-6282.

ofanzive, ali je ARBiH izvela protivnapad i konačno otjerala srpske branioce sa Žuč, značajne uzvisine u srpskoj opštini Rajlovac.²¹⁵

Neočekivana pobjeda ARBiH na Žuču zadala je težak udarac VRS-u i opštinskom rukovodstvu iz redova SDS-a na zapadnim prilazima. Razotkrila je slabost teškog naoružanja VRS-a pred krajnje motivisanom pješadijom neprijatelja. Služba državne bezbjednosti Republike Srpske sprovela je istragu o razlozima poraza i krivicu svalila na opštinare iz Rajlovca. U izvještaju se tvrdilo: “Činjenica je da je samo brzom i efikasnom akcijom Srpske vojske iz Ilijaša i sa Ilidže spasena situacija koja se mogla pretvoriti u katastrofu, ne samo za Rajlovac nego i za mnogo širu teritoriju.”²¹⁶ eeee U izvještaju se navodi duboka zabrinutost zbog mogućnosti da će ARBiH nastaviti naprijedovanje sjeverno od Žuč, povezati se s drugim jedinicama u središnjoj Bosni i probiti opsadu. U izvještaju se zaključuje: “Činjenica je da se Komande Rajlovačke brigade kao i rukovodstvo Opštine bez kontinuirane pomoći sa strane ne mogu nositi sa naraslim problemima.”^{ffff} Opštinske vlasti Rajlovca uzvratile su tvrdnjom da sljedeće “utiče da se održi moral boraca – ... disciplina boraca, desinformacije razne i totalna loša vojna komanda.”²¹⁷ gggg tj. vojna komanda VRS-a.

Pobjeda na Žuču je bila najznačajnijom pobjedom ARBiH u ratu za Sarajevo. Tokom tri naredne godine, VRS je stalno iznova pokušavao povratiti vrh Žuč, ali mu to nije pošlo za rukom. Karadžić je 1994. godine preko volje pohvalio ARBiH, koreći VRS da treba da poboljša svoja utvrđenja.

“na Žuč 90 dana lupamo svom mogućom artiljerijom, svom živom silom i idemo tamo i ne možeš ništa da udariš, jer je dobro ukopan. Lupaš ga artiljerijom kojom moraš da dodješ na 50 metara, a onda te on dočeka vatrom, automatskom vatrom, i ti imaš gubitke.”²¹⁸ hhhh

Sa Žuč je ARBiH ispaljivao artiljerijske salve na tvornicu municije “Pretis”, “Orao” i druge vojne pogone na zapadnim prilazima koje su kontrolisali Srbi.

²¹⁵ Rujanac, *Opsjednuti grad*, str. 292-294.

²¹⁶ “Informacija o saznanjima SNB vezanim za stanje na području Srpske opštine Rajlovac”, 13. decembar 1992. ENG 0090-5070 – 0090-5071, BCS 0084-5138 – 0084-5140.

²¹⁷ “Procjena političke bezbjednonosnog stanja u Skupštini opštine Rajlovac”, 19. decembar 1992. ENG 0089-2250 – 0089-2252, BCS 0084-5290 - 0084-5292.

²¹⁸ Skupština bosanskih Srba, 41. sjednica, 31. maj – 1. juni 1994., Karadžić. ENG ET 0215-2617 – 0215-2798, ispod “-57-,” na str. 181 od 215, BCS 0215-2617 – 0215-2798, konkretno 0215-2766 – 0215-2767.

Frustrirani zbog toga što VRS ne uspijeva otjerati ARBiH sa Žuču, ministri RS-a su na sastanku od 21. februara 1993. godine odlučili razmontirati glavne tvornice i preseliti ih na bezbjedno. Rezimirajući ovu drakonsku odluku, Nikola Koljević je napisao: “Zaključeno je da se postepeno oko Sarajeva izmještaju industrijski kapaciteti koji (kao Orao u Rajlovcu) vrijede i po nekoliko milijardi dolara ... da se sačuva vojna industrija i omogući dalja proizvodnja municije.”²¹⁹ ⁱⁱⁱⁱ Svjestan da će srpski predsjednici sarajevskih opština biti protiv te odluke i vidjeti je kao znak da rukovodstvo namjerava napustiti grad, Koljević je imao plan da ih uvjeri u suprotno: “To nije znak napuštanja nego konačno jedna razumna reakcija, jedan razuman stav o tome šta se može braniti a šta ne.”ⁱⁱⁱⁱ

Na sastanku s Koljevićem u februaru 1993., opštinske vođe iz redova SDS-a u Sarajevu pokušale su iskukati to da VRS povrati teritoriju na zapadnim prilazima gradu i ukloni opasnost koju je ARBiH tamo predstavljala za Vogošću i Rajlovac.²²⁰ Ali on je tvrdio da se ne smije započinjati bilo kakva ofanziva sve dok traju osjetljivi pregovori o VOMP-u. I komandant Sarajevsko-romanijskog korpusa, general Dragomir Milošević, takođe je bio frustriran čekanjem koje su nametali mirovni pregovori: “U celini kada god smo hteli da napadnemo jače na Sarajevo tada su bile neke konferencije, pa su naše aktivnosti vojske prema Sarajevu bile zaustavljene,” ispričao je on kasnije.²²¹ U međuvremenu, prema riječima generala Miloševića, Sarajevsko-romanijski korpus bio je angažovan na sljedeći način: “Težišno smo se angažovali na sprečavanju prodora neprijateljskih snaga sa Igmana i Jahorine prema Sarajevu” i pripadnici korpusa imali su za cilj “da očuvaju srpski deo Sarajeva i da drže stalno ‘uzavreli kazan’ pod kontrolom i u blokadi”.²²²

Nakon što su nacionalisti bosanski Srbi definitivno odbili VOMP u maju 1993., komandanti VRS-a su krenuli u ofazivu na koju su dugo čekali, “Operaciju Lukavac”. Njom je trebalo da osvoje dodatnu teritoriju u nekoliko dijelova BiH, uspostave i prošire koridore koji povezuju razne dijelove RS-a i ojačaju opsadni obruč oko Sarajeva. Obraćajući se Skupštini šest mjeseci kasnije, Karadžić je

²¹⁹ Koljević, *Stvaranje Republike Srpske*, I, str. 115-116, bilješka za 21. februar 1993.

²²⁰ Koljević, *Stvaranje Republike Srpske*, I, str. 118, bilješka za 21. februar 1993.

²²¹ “Izlaganje general-majora Dragomira Miloševića na svečanosti povodom uručivanja ratnih zastava” 30. mart 1996. ENG ET 0529-0689 – 0529-0696, str. 5 od 7, BCS 0529-0689 – 0529-0696, konkretno 0529-0691.

²²² “Izlaganje general-majora Dragomira Miloševića na svečanosti povodom uručivanja ratnih zastava” 30. mart 1996. ENG ET 0529-0689 – 0529-0696, str. 3 od 7, BCS 0529-0689 – 0529-0696, konkretno 0529-0691.

istakao od kolikog je značaja za RS da VRS zadrži osvojene teritorije u Sarajevu i spriječi snage ARBiH da povežu enklave pod muslimanskom kontrolom u istočnoj bosni:

“Sarajevsko ratište je stvorilo državu. ... ali da Sarajevsko ratište puklo, da su oni izbili na Drinu i presekli koridor, ne bi bilo ni Krajine, ni RSK, ni Hercegovine, ni ničega.”²²³ kkkk

Kao i kasnije operacije, operacija “Lukavac 93” trebala je spriječiti snage ARBiH da još više povežu enklave – pogotovo Sarajevo i tri istočne enklave Srebrenica, Žepa i Goražde – i omogućiti Srbima da odbrane i prošire koridore među područjima pod svojom kontrolom. Ali pošto je ARBiH kontrolisala Žuč, Mladić je naknadno izdao naređenje vojnicima VRS–a da povrate strateške uzvisine na zapadnim prilazima Sarajevu i spriječe prodor ARBiH na sjever.

“SRK /Sarajevsko-romanijski korpus/ sa pridodatim jedinicama: krajnje upornom i aktivnom odbranom zaustaviti prodor muslimanskih snaga na pravcu Rajlovac – Rakovića – Kiseljak, stabilizovati odbranu na ovom i drugim pravcima dejstva muslimanskih snaga, nanijeti im gubitke i otkloniti opasnost od zauzimanja industrijskog kompleksa Vogošća, Rajlovac, Hadžići i dr.”²²⁴ llll

Sarajevsko–romanijski korpus nije uspio povratiti brdo Žuč u operaciji “Lukavac 93”, ali jeste osvojio Bjelašnicu, i general Mladić se nadao da će do dovesti do “...sprečavanja manevra muslimanskih snaga ka i od Sarajeva.”²²⁵ mmmmm (Ubrzo nakon toga, pod međunarodnim pritiskom, VRS se složio da “svoje važne položaje na Bjelasnici i Igmanu prepusti UNPROFOR–u kako bi se spriječilo da ih bilo koja strana koristi za ostvarivanje svojih vojnih ciljeva.”²²⁶) Operacijom “Lukavac 93” VRS je znatno pojačao opsadu Sarajeva, te je civilno stanovništvo u centru grada bilo još više izloženo granatiranju i lišeno osnovnih potrepština. Tokom preostalih mjeseci 1993., VRS i ARBiH vodile su mnogo bitaka za kontrolu nad ključnim položajima na zapadnim prilazima i okolnim planinama, što nije promijenilo osnovni karakter opsade u odnosu na početak godine.

²²³ Skupština bosanskih Srba, 36. sjednica, 30.-31. decembar 1993., Karadžić. ENG 0215-1176 – 0215-1426-ET, str. 134, BCS 0215-1176 – 0215-1426, konkretno 0215-1327 – 0215-1328.

²²⁴ “Direktiva za dalja dejstva VRS. Operativni broj 5”, ENG 0190-6788 – 0190-6793, konkretno 0190-6791, BCS 0087-6413 – 0087-6420, konkretno 0087-6415.

²²⁵ *Ibid.*

²²⁶ “Zajednička izjava.” ENG 0045-1955.

U nemogućnosti da probije opsadu Sarajeva vojskom kojom su raspolagali za terenu, ARBiH se poslužila dovitljivošću i iskopala tunel.²²⁷ Dana 30. jula 1993., ARBiH je otvorila tunel koji je u dužini od 920 metara prolazio ispod sarajevskog aerodroma i spajao Dobrinju, unutar opsadnih linija, s Butmirom, izvan opsadnih linija. Taj tunel, poznat pod nazivom “objekt D-B”, bio je vlažan i skučen (prosječne visine 1,7 metara). Kroz njega su prolazili električni kabeli i uzane šine kojima su išla kolica veličine tački. Tajna postojanja ovog tunela nije dobro čuvana i zvaničnici vlade BiH redovno su ga koristili (obično su se vozili u jednom od kolica) zajedno s hranom, medicinskim materijalom, municijom i lakim naoružanjem. Iako je korist od tunela za grad ili njegove stanovnike bila majušna i iako on nije bitno promijenio stratešku vojnu borbu, on je pomrsio konce VRS-u, koji je grad želio držati čvrsto u svojim gvozdenim kliještima, i služio je kao slamčica kroz koju su u grad stizale neke zalihe koje život znače i kroz koji je mogla proći vojska.

Pošto je VRS nastavio bombardovati Sarajevo i druge enklave, stradanje Sarajeva je sve više privlačilo pažnju međunarodne zajednice, pa su nacionalističke vode bosanskih Srba pravilno uočile da izgledi za međunarodnu vojnu intervenciju rastu. Jedan incident granatiranja iz februara 1994. doveo je, uz rusko posredovanje, do sporazuma u skladu s kojim je VRS nevoljno povukao svoje teško naoružanje iz zone isključenja od 20 kilometara. Tokom naredne godine grad je uglavnom bio pošteđen redovnog periodičnog granatiranja kojem je bio izložen od aprila 1992. godine.²²⁸ Za vrijeme prekida vatre potpisanog posljednjeg dana 1994., koji je u pregovorima postigao bivši predsjednik SAD-a Jimmy Carter i koji je trajao je od januara do aprila 1995., borbe su mahom privremeno prekinute.

S proljećem 1995. godine nastupila je finalna faza rata u Bosni. Pošto je prekid vatre koji je postigao Carter sve manje poštovan, a u aprilu je i zvanično prestao važiti, komandanti svih vojnih formacija pripremali su ofanzive kako bi ostvarili maksimalnu prednost za pregovore o mirovnom sporazumu koji se više nije mogao izbjeći.²²⁹ Dana 8. marta 1995., Karadžić je izdao

²²⁷ Donia, *Sarajevo: A Biography*, str. 325-326; i Nedžad Ajnadžić, *Odbrana Sarajeva* (Sarajevo: Sedam, 2002.), str. 257-263.

²²⁸ “Uprkos tome što je postojeća zabrana često kršena, zahvaljujući zoni isključenja znatno je smanjem obim granatiranja grada tokom većeg dijela 1995. i prvih mjeseci 1995. godine.” *Balkan Battlegrounds*, I:307.

²²⁹ “Izlaganje General-Majora Dragomira Miloševića na svečanosti povodom uručivanja ratnih zastava”, 30. mart 1996. ENG ET 0529-0689 – 0529-0696, str. 5 od 7, BCS 0529-0689 – 0529-0696, konkretno 0529-0693.

Direktivu op. br. 7, kojom je VRS-u naložio da krene u proljetnu ofanzivu koja je trebala “stvoriti uslove za pobedonosan završetak građanskog rata.”²³⁰ nnnn On je rekao sljedeće: “Očekivati je da će u prvoj etapi [Muslimani – rdj] težiti da zauzmu prostor koji je Planom Kontakt grupe predviđen za ustupanje Muslimanima, sa težištem na deblokiranju Sarajeva sa s/z i j/z.”²³¹ On je od VRS-a zatražio sljedeće:

“Odsudnom odbranom na c/z j/i delu ratišta, ... po svaku cenu sprečiti deblokadu Sarajeva spolja, ... i zauzimanje industrijskih kompleksa ' Vogošća, ' Rajlovac' i 'Hadžići'.”²³² oooo

Vojsci je takode naredio da preduzme akcije “za otepanje Sarajeva”.²³³ pppp Karadžić je kasnije, u svom obraćanju Skupštini bosanskih Srba 6. avgusta 1995. godine, potvrdio da je potpisao to naređenje: “Došao je trenutak, ja sam direktivu broj sedam i to sigurno da se uzme ... Sve je to potpisano i išli smo snažno u to. ... Ja sam za sve naše odluke i ja stojim iza njih, i snimljene su Vrhovne komande i sve u njima stoji i usmeno i pismeno sam naredio...”²³⁴ qqqq

Kao što je Karadžić predvidio u svojoj Direktivi op. br. 7 u martu 1995. godine, ARBiH je u junu 1995. povelu veliku akciju probijanja opsade i ulaska u grad spolja.²³⁵ Ispočetka uspješnu ofanzivu ARBiH odbile su snage VRS-a u toku tri dana teških borbi sjevernoistočno i sjeverozapadno od grada. Međutim, dok je u Sarajevu pobjeđivao, VRS je u zapadnoj Bosni gubio teritorije, te je izgledalo da bi HVO i ARBiH zajedničkim snagama mogli potisnuti VRS

²³⁰ “Direktiva za dalja dejstva op. br. 7” (dalje u tekstu: Direktiva op. br. 7). ENG 0081-7122 – 0081-7135, konkretno 0081-7128, BCS 0082-3159 – 0082-3179 [neispravno obilježeno brojevima 0081-7122 – 0081-7135], konkretno 0082-3169.

²³¹ “Direktiva op. br. 7.” ENG 0081-7122 – 0081-7135, konkretno 0081-7125, BCS 0082-3159 – 0082-3179, konkretno 0082-3163.

²³² “Direktiva op. br. 7.” ENG 0081-7122 – 0081-7135, konkretno 0082-3175, BCS 0082-3159 – 0082-3179, konkretno 0081-3171.

²³³ “Direktiva op. br. 7.” ENG 0081-7122 – 0081-7135, konkretno 0082-3178, BCS 0082-3159 – 0082-3179, konkretno 0082-3175.

²³⁴ Skupština bosanskih Srba, 52. sjednica, 6. avgusta 1995., Karadžić. ENG ET 0215-4171 – 0215-4296, str. 114-115 od 149, BCS 0215-4171 – 0215-4296, konkretno 0215-4265. Tu tvrdnju ponovio je u oktobru 1995.: “Ja sam pregledao, odobrio i potpisao sedam direktiva, osmu i devetu mi niko n ije podnio ni da je pročitam, a kamoli da je potpišem.” Skupština bosanskih Srba, 54. sjednica, 15.-16. oktobar 1995. godine, Karadžić. ENG 0215-4446 – 0215-4613-ET, str. 85, BCS 0215-4446 – 0215-4613, konkretno 0215-4553.

²³⁵ *Balkan Battlegrounds*, str. 308-316.

iz cijele zapadne Bosne. Suočen s ovim porazima, VRS je udvostručio akcije po enklavama u istočnoj Bosni i svoju tešku artiljeriju vratio unutar zone isključenja od dvadeset kilometara oko Sarajeva. Grad je žestoko granatiran od juna do kraja avgusta 1995. godine, a među ispaljenim projektilima nalazile su se i ingeniozno smišljene i posebno razorne modifikovane avio-bombe.²³⁶ Tokom ljeta 1995., ARBiH se još jednom pokazala nemoćnom da probije opsadu, ali su njene jedinice uspjele zadržati dragocjene uzvisine na zapadnim prilazima grada.

O sudbini Sarajeva zatim su odlučile vojne snage koje su se nalazile izvan grada, odnosno osvajanja HVO-a i ARBiH u sjevernoistočnoj Bosni, što je VRS u toj oblasti dovelo na rub kolapsa. Dana 28. avgusta 1995. godine, minobacačke granate pale su na jednu od glavnih ulica u Sarajevu i ubile i ranile veliki broj civila. Taj napad bio je okidač za angažovanje britansko-francuskih snaga brzog odgovora i njihove teške artiljerije, a doveo je i do NATO bombardovanja (operacije “Namjerna sila”) VRS-a u avgustu i septembru 1995. Uslijedili su prekid vatre i mirovni pregovori u američkoj vojnoj vazduhoplovnoj bazi (Wright-Patterson) u Daytonu, Ohio. Diplomate, a ne vojnici, imali su zadnju riječ u okončanju opsade Sarajeva i oblikovanju gradskih poslijeratnih institucija vlasti.

²³⁶ “Vezano za aktivna borbena dejstva”. ENG 0529-2957-ET, BCS 0529-2957.

IX. Sarajevo i njegova opsada u međunarodnom fokusu

Međunarodni diplomati, novinari i predstavnici međunarodnih organizacija uticali su na događaje u Sarajevu još i prije nego što je rat počeo, a kako je odmicao njihova uloga stalno je rasla. U ovom odjeljku analiziraću glavne međunarodne diplomatske i vojne uticaje na tok i ishod sukoba u Sarajevu. Od prevashodne uloge posmatrača i posrednika na početku oružanog sukoba, međunarodni akteri su na poslijetku vojno intervenisali, doprinijeli okončanju neprijateljstava i mirovnim pregovorima u vojnoj vazduhoplovnoj bazi u Daytonu, Ohio. OOSM (Opšti okvirni sporazum za mir), kojim su rezultirali razgovori u Daytonu, definisao je strukturu poslijeratnih BiH i Sarajeva.

Od prvih dana oružanih napada na grad, pažnja međunarodne javnosti bila je usmjerena na Sarajevo. Mnogi strani novinari i predstavnici međunarodnih organizacija su tokom rata napravili u gradu svoja sjedišta, što je dovelo do toga da stradanje Sarajeva bude puno više medijski eksponirano nego što je bio slučaj s drugim krajevima BiH. Sarajevo je dobilo posebno mjesto u pregovorima na kraju rata u BiH i neprestano je isticano u izvještajima i rezolucijama Ujedinjenih nacija. Jedan za drugim, nizovi raznih pregovarača, pojedinaca i međunarodnih agencija, defilirali su nastojeći isposlovati završetak rata, i svako od njih je jedan dio svoje pažnje usmjerio na ukidanje opsadnog stanja i normalizaciju života u gradu.²³⁷

Konferencija Evropske zajednice o bivšoj Jugoslaviji bila je prvo međunarodno tijelo koje je nadgledalo mirovne pregovore za bivšu Jugoslaviju. Pregovarači su najprije usmjerili svoje napore na završetak rata u Hrvatskoj, i 2. januara 1992. JNA i Hrvatska potpisale su sporazum poznat kao Vanceov plan (nazvan po bivšem državnom sekretaru SAD Cyrusu Vanceu) u Sarajevu, kojim su na neko vrijeme okončana neprijateljstva u Hrvatskoj. Strane su se dogovorile da pristanu na raspoređivanje snaga UNPROFOR-a duž linija razdvajanja svojih

²³⁷ Četiri izvanredna opisa diplomatskih napora za postizanje mira objavljena su dosada: Izvještaj iz prve ruke dao je Lord Owen, *Balkan Odissey* (London, V. Gollancz, 1995.), i u njemu opisuje svakodnevne pregovore s raznim stranama. Vrijedno sekundarno djelo na tu temu ispisali su i dvojica prekaljenih naučnika koji se bave ovim regionom, Steven L. Burg i Paul S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention* (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1999.) Još dva rada bave se situacijom na istom polju: David Campbell, *National Deconstruction: Violence, Identity and Justice in Bosnia* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998.) i Gow, *Triumph of the Lack of Will*.

snaga, čime su Ujedinjene nacije dobile vodeću ulogu kad je riječ o međunarodnom vojnom prisustvu na terenu.

UNPROFOR je na početku dobio mandat da operiše kao mirovna snaga u Hrvatskoj kako bi nadgledao poštovanje Vanceovog plana od januara 1992. Najprije je bio smješten u Sarajevu. Glavni kontingenti stigli su u Sarajevo da podignu bazu početkom marta 1991., dok je grad balansirao na ivici oružanog sukoba između srpskih snaga i pristaša Vlade BiH. Eskalacija nasilja u Sarajevu na koncu je prisilila UNPROFOR da u maju 1992. preseli štab u Zagreb, a kada je UNPROFOR dobio mandat da operiše u BiH, njegova primarna misija bila je da obezbijedi doturanje humanitarne pomoći civilima. Iako su njegovi zapovjednici redovno dogovarali primirja i na druge načine posredovali među zaraćenim stranama, UNPROFOR u BiH nije imao prednost mirovnog sporazuma poput Vanceovog plana koji je imao u Hrvatskoj, tako da nije raspoređen duž linija fronta da razdvaja zaraćene strane, kao što je to bio slučaj u Hrvatskoj. Ipak, sa 10.000 vojnika, UNPROFOR je predstavljao najveće i najupadljivije vojno prisustvo međunarodne zajednice u BiH tokom cijelog rata.

Nakon potpisivanja Vancovog plana u januaru 1992., Konferencija Evropske zajednice o Jugoslaviji je preko radne grupe o Bosni i Hercegovini skrenula pažnju na BiH. Portugalski ministar vanjskih poslova José Cutiliero vodio je deset rundi razgovora u Londonu, Briselu, Lisabonu i Sarajevu tokom prvih sedam mjeseci 1992., a sve u cilju postizanja sporazuma kako bi se spriječila ili okončala neprijateljstva. On je vode triju nacionalnih stranaka tretirao kao jednake partnere i promovisao je ustavne nagodbe su *de facto* predstavljale podjelu Bosne i Hercegovine u tri jedinice koje nemaju zajedničkih granica i od kojih bi svakom dominirala po jedna nacija. Tokom pete runde razgovora u Sarajevu 18. marta 1992. (prije nego što je rat počeo) tri strane složile su se oko ključnih principa Cutilierova plana (koji je postao poznat pod tim imenom) kao baze za daljnje pregovore, ali sporazum nisu potpisale.²³⁸ mrr Predstavnicima svake od tri strane imali su razloga da budu nezadovoljni nacrtom plana. Služeći se rezultatima Popisa stanovništva iz 1991., jedna od studija zaključila je da bi po tom planu 60% Hrvata, 18% Muslimana i 50% Srba ostalo da živi na područjima kojima dominira druga nacija.²³⁹ U roku od jedne sedmice, predstavnici svih triju grupa, bosanski Hrvati, bosanski

²³⁸ “Papir je prihvaćen kao baza, kao osnova za dalje pregovore”, rekao je Karadžić Skupštini. “Taj papir nije potpisan, niti bismo dopustili nešto da potpišemo da se o tome ne dogovorimo.” Skupština bosanskih Srba, 11. sjednica, 18. mart 1992., Karadžić. ENG 0190-4669 – 0190-4716, konkretno 0190-4673, BCS SA01-1169 – SA01-1238, konkretno SA01-1174.

Muslimani i bosanski Srbi, distancirali su se od plana. Cutiliero je vodio daljnje razgovore sve do jula 1992., ali nije uspio postići okončanje rata.²⁴⁰

Budući da su se razgovori vođeni pod okriljem Komisije Evropske zajednice o bivšoj Jugoslaviji pokazali besplodnima, Ujedinjene nacije su najprije fokusirale svoju pažnju na Sarajevo, naročito na aerodrom, kao i na potrebe glavnog grada za dostavom humanitarne pomoći. U Rezoluciji 752 od 15. maja 1992, Savjet bezbjednosti UN-a zamolio je generalnog sekretara da preispita načine obezbjeđivanja “sigurnog i bezbjednog pristupa sarajevskom aerodromu”.²⁴¹ Odgovarajući na zahtjev Savjeta, generalni sekretar je odvagao opciju da se rasporede trupe UNPROFOR-a kako bi se pružila “oružana zaštita” humanitarnim konvojima.²⁴² Ta opcija je, naveo je on, prožeta mnogim rizicima. Ne navodeći poimenično nijednu stranu, napisao je:

Procjenjujući rizik od neprijateljske akcije, mora se imati na umu da je za neke od strana nanošenje tegoba civilima u biti njihov ratni cilj, budući da on vodi željenim iseljavanjima stanovništva sa određenih područja.

Dvije sedmice kasnije u Rezoluciji 757, Savjet bezbjednosti nametnuo je sankcije Saveznoj Republici Jugoslaviji (republikama Srbiji i Crnoj Gori) zbog podrške bosanskim Srbima. Napominje se takođe da “sve strane snose određenu odgovornost za nastalu situaciju”, ali se izražava i žaljenje zbog “neuspjeha organa vlasti Savezne Republike Jugoslavije, uključujući i JNA” da sprovedu raniju rezoluciju, kao i zbog toga što “još nisu uspostavljeni uslovi za efikasnu i neometanu dostavu humanitarne pomoći, uključujući siguran i bezbjedan ulaz i izlaz iz Sarajeva”.²⁴³ Iako su nacionalne vode bosanskih Srba pristale da 5. juna 1992. ponovno otvore aerodrom za dostavu humanitarne pomoći i da stave svoje teško naoružanje pod nadzor UNPROFOR-a, bojazan Savjeta bezbjednosti za

²³⁹ Mladen Klemenčić, Clive H. Schofield *et al.*, *Territorial Proposals for the Settlement of the War in Bosnia-Herzegovina* (Durham: International Boundaries Research Unit, Department of Geography, University of Durham, 1994.), str. 41.

²⁴⁰ *New York Times*, 28. juli 1992., str. A-3.

²⁴¹ “Rezolucija Savjeta bezbjednosti 752 (1992.) (S/RES/752, 15. maja 1992.)”, Daniel Bethlehem i Marc Weller (ur.), *“Yugoslav” Crisis in International Law: General Issues (Part 1)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997.), str 8.

²⁴² *Ibid.*, I: 516. “Izveštaj generalnog sekretara u skladu s Rezolucijom 752 Savjeta bezbjednosti (1992) (S/24000, 26. maj 1992.)”, I: 516.

²⁴³ *Ibid.*, I: 9-12.

slobodan tranzit preko sarajevskog aerodroma neprekidno se ponavlja u kasnijim rezolucijama tokom ljeta 1992.²⁴⁴ Rezolucija 771 od 13. avgusta 1992. odiše i više no brigom za aerodrom, pa se u njoj navodi:

trajni izvještaji o masovnim kršenjima međunarodnog humanitarnog prava obuhvataju... namjerne napade na neborce, bolnice i vozila hitne pomoći, što ometa dostavu hrane i medicinskih potrepština civilnom stanovništvu, a obuhvata i bezobzirno uništavanje i razaranje imovine.²⁴⁵

Dana 24. augusta 1992, Tadeusz Mazowiecki, specijalni izvještač UN-ove Komisije za ljudska prava, posjetio je Sarajevo kako bi procijenio situaciju u vezi s ljudskim pravima. U svojem izvještaju podnesenom četiri dana kasnije, zaključio je: “Živote u ovom trenutku najviše ugrožava granatiranje naselja sa civilnim stanovništvom, te otvaranje vatre na civile u opsjednutim gradovima.”²⁴⁶ Bio je uznemiren činjenicom da su snage koje su vršile opsadu grada njegovom stanovništvu uskratile osnovne potrebe.

Opsada, uključujući i granatiranje naselja, te prekidanje dostave hrane i drugih najosnovnijih potrepština je druga taktika ... Grad se redovno granatira, u onome što se čini namjernim pokušajem širenja terora među stanovništvom. Snajperi otvaraju vatru na nevine civile. Misija je posjetila bolnicu i vidjela mnoge civilne žrtve. Takođe je vidjela štetu nanесenu samoj bolnici koja je već nekoliko puta granatirana, uprkos propisno istaknutim i međunarodno priznatim simbolima Crvenog krsta.

Mazowiecki je takođe primijetio da su ciljani i kulturni centri i da je aerodrom, koji je od suštinske važnosti za dostavu humanitarne pomoći, “među najvažnijim metama granatiranja.” Osim džamija i Olimpijskog muzeja koji su napadnuti u aprilu, srpske snage razrušile su i Orijentalni institut u Sarajevu²⁴⁷ i od maja do augusta napali muslimanske, katoličke, a čak i srpske pravoslavne institucije u gradu. Dan nakon njegova odlaska, srpske snage napale su Nacionalnu i Univerzitetu

²⁴⁴ *Ibid.*, I: Rezolucije 758 od 8. juna 1992. (str. 12), 761 od 29. juna 1992. (str. 13), 764 od 13. jula 1992. (str. 14-15) i 770 od 13. avgusta 1992. (str. 17-18).

²⁴⁵ *Ibid.*, I:18, “Rezolucija Savjeta bezbjednosti 771 (1992) (S/RES/771, 13. avgust 1992.)”.

²⁴⁶ “Izvještaj o stanju oko ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije koji je podnio g. Tadeusz Mazowiecki, specijalni izvještač Komisije za ljudska prava, u skladu sa paragrafom 14 Rezolucije 1922/S 1/1 koju je Komisija donijela 14. augusta 1992. Komisija o ljudskim pravima. Ekonomski i socijalni savjet, Ujedinjene nacije. 28. avgust 1992.”

²⁴⁷ T Orijentalni institut u Sarajevu, uključujući njegov obiman arhivski materijal s dokumentima koji se odnose na sve bosanske vjerske skupine i nacionalnosti, u potpunosti je uništen 17. maja 1992. *Orijentalni institut u Sarajevu 1950. – 2000.* (Sarajevo: Orijentalni institut, 2000.), str. 12 i 19.

biblioteku i redakciju dnevnih novina *Oslobodenje*.²⁴⁸ Biblioteka je gorjela svu noć i uništena je većina grade.²⁴⁹

Na Londonskoj konferenciji od 28. i 29. avgusta 1992. UN i EZ združili su napore za postizanje mira u BiH osnivanjem Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji (MKBJ). Oni su imenovali Lorda Owena i Cyrusa Vancea kao kopredsjedavajuće koordinacionog odbora na konferenciji i zadužili ih da se izbore za mir.²⁵⁰ Na toj konferenciji Karadžić je pristao da teško oružje VRS-a u brdima iznad grada stavi pod međunarodni nadzor, sve poričući da njegove snage vrše opsadu Sarajeva.²⁵¹ Nekoliko sati po završetku konferencije, Sarajevo je ponovo izloženo minobacačkoj i artiljerijskoj baraži u kojoj je ubijeno najmanje deset ljudi i još više njih je ranjeno.²⁵² Čak i nakon što su međunarodni posmatrači raspoređeni, oni jedva da su radili išta drugo osim što su brojali granate koje je VRS ispaljivala dolje na grad. Dok su se napadi na grad nastavljali, dvojica kopredsjedavajućih radili su cijelu jesen na mirovnom planu.

Nakon nekoliko mjeseci preliminarnih razgovora, Vance i Owen prezentirali su VOMP vodama triju nacionalističkih stranaka početkom januara 1993. kao prijedlog koji se mora prihvatiti po principu “sve ili ništa”. VOMP je predviđao deset provincija od kojih bi tri imale Hrvate, Srbe, odnosno Muslimane u većini, dok bi deseta bilo Sarajevo, koje bi dijelile sve tri grupe.²⁵³ Hrvatski predstavnici smjesta su prihvatili taj plan, dok su Izetbegović (u ime bosanske vlade) i Karadžić odbijali da ga potpišu. Pregovori su se nastavili još tri mjeseca, ali kopredsjedavajući nisu bili voljni da prave bitne izmjene u odnosu na svoj prvobitni prijedlog.

²⁴⁸ Stručna komisija UN, str. 282-283.

²⁴⁹ Tatjana Praštalo, “Death of a Library,” *Logos*, 1997, str. 96-99, i Stručna komisija UN-a, str. 282-284.

²⁵⁰ Na Londonskoj konferenciji, vidi Burg i Shoup, *The War in Bosnia and Herzegovina*, str. 211-214, *Triumph of the Lack of Will*, str. 224-232 i Campbell, *National Deconstruction*, str. 131-138.

²⁵¹ *New York Times*, 28. avgust 1992., str. A-6.

²⁵² *New York Times*, 29. avgust 1992., str. A-4.

²⁵³ O VOMP-u vidi Burg i Shoup, *The War in Bosnia and Herzegovina*, str. 214-250, i Owen, *Balkan Odyssey*, str. 89-149.

Premda su insistirali da oni koji odbijaju potpisati VOPP prihvate VOPP bez izmjena, Vance i Owen su saslušali mnoštvo različitih prijedloga. Karadžić i Koljević su izašli s alternativnim planom za Sarajevo kojim je bilo predviđeno nastupanje osmodnevnog prekida vojnih aktivnosti nakon kojeg bi grad postao protektorat UN-a. Bosanski Srbi u svom planu i dalje su se držali načela odvajanja i polazili od pretpostavke da je grad već jasno podijeljen na srpski i muslimanski dio: “Predsednici opština bila bi, kao i pre rata, Srbi u srpskim i Muslimani u muslimanskim opštinama,” pisao je Koljević.²⁵⁴ Gradonačelnik je trebao biti predstavnik UN-a, i policija iz različitih opština bi saradivala uz pomoć predstavnika UN-a. Owen je za taj plan rekao da je neprihvatljiv, pošto u njemu nije postojao uslov da VRS povuče tešku artiljeriju raspoređenu oko Sarajeva.

Na manje poznatim pregovorima radi dobijanja srpske podrške za plan, francuski predsjednik Mitterand je Miloševiću iznio jedan smio prijedlog: da RS odustane od cijelog Sarajeva u razmjenu za velike teritorijalne ustupke u Istočnoj Bosni. Milošević, oduševljen prijedlogom, prenio ga je Karadžiću i Koljeviću i nagovarao ih da ga prihvate. Alija Izetbegović je nevoljno potpisao VOMP krajem marta 1993., dok je Skupština bosanskih Srba odbacila plan nakon što su se srpski glasači masovno izjasnili protiv njega na specijalnom referendumu u maju 1993. godine.

Kako je VOMP odumirao u nedostatku pristanka bosanskih Srba, Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija nastavio je sa zahtjevima da se obustave napadi na Sarajevo i druge opkoljene gradove u BiH. Rezolucija 819 (od 16. aprila 1993.) osudila je “smišljene akcije bosanskih Srba za prisilnu evakuaciju civilnog stanovništva iz Srebrenice... kao i iz drugih dijelova Republike BiH, u sklopu sveukupne jezive kampanje 'etničkog čišćenja’”.²⁵⁵ Rezolucijom 824, Savjet bezbjednosti skrenuo je pažnju na “hitne i bezbjednosne humanitarne potrebe” nekoliko gradova i poslužio se formulacijama iz rezolucije koju je Savjet grada Sarajeva donio u aprilu 1992. godine:

jedinstven karakter grada Sarajeva kao multikulturalnog, višenacionalnog i multikonfesionalnog centra koji pruža primer održivosti suživota i međusobnih odnosa svih zajednica Republike Bosne i Hercegovine te potrebe da se ista sačuva i da se izbegne njeno daljnje razaranje.

U Rezoluciji stoji da se Sarajevo i još pet gradova imaju “smatrati zaštićenim zonama” i zahtijeva se “trenutno obustavljanje oružanih napada ... i povlačenje svih vojnih i paravojnih jedinica bosanskih Srba iz tih gradova, i to na onu udaljenost gde prestaju da predstavljaju prijetnju njihovoj

²⁵⁴ Koljević, *Stvaranje Republike Srpske*, str. 92.

²⁵⁵ Bethlehem i Weller (ur.), *The Yugoslav Crisis in International Law*, UNSCR 819, 16. april 1993., pasus 6.

bezbednosti”.²⁵⁶ Rezolucijom Savjeta bezbjednosti br. 836 (od 4. juna 1993., koja je uslijedila nakon što su nacionalisti bosanski Srbi odbili VOMP) mandat UNPROFOR-a proširen je sa sudjelovanja u dostavi humanitarne pomoći na “odvraćanje napada na zaštićene zone, nadgledanje prekida vatre, zagovaranje povlačenja vojnih i paravojnih jedinica osim onih koje pripadaju Vladi Republike Bosne i Hercegovine, te zauzimanje nekih ključnih tačaka na terenu.”²⁵⁷ U svakoj rezoluciji Savjet bezbjednosti naglašavao je da su njegovi zahtjevi u skladu sa sprovođenjem VOMP-a.

Godine 1993., Lord Owen i Stoltenberg (koji je zamjenio Cyrusa Vancea, koji je u maju dao ostavku) inicirali su novi mirovni plan umjesto VOMP-a, koji je bio na izdisaju.²⁵⁸ Plan Owena i Stoltenberga, poznat pod nazivom “Unije tri republike”, predviđao je stvaranje triju teritorijalnih jedinica s visokim stepenom autonomije, od kojih bi svaka pripala po jednom od triju glavnih naroda u BiH.²⁵⁹ Prema tom planu Sarajevo bi bilo pod upravom UN-a. Owen i Stoltenberg dobili su pristanak pregovarača svih triju strana, ali su predstavnici Skupštine BiH u Sarajevu, kojom su dominirali Muslimani, odbili plan jer su se plašili da bi tek 30% teritorije BiH pripalo bosanskim Muslimanima. I Akcioni plan EU od 8. novembra 1993. uključivao je autonomne teritorijalne jedinice definirane po nacionalnom ključu.²⁶⁰ Bio je to prvi od tri plana, za koje je Lord Owen kazao da “svi u biti spadaju u istu porodicu”,²⁶¹ koji je koji je sadržao posebne dodatne odredbe o budućem statusu Sarajeva.

Dugotrajni diplomatski zastoje prekinuti su u februaru 1994. nakon jednog napada na Sarajevo u kojem je poginuo izuzetno veliki broj osoba. Dana 5. februara 1994., jedna granata pala je nasred pijace Markale pune ljudi u centru Sarajeva usmrivši 68 osoba i ranivši preko 200. Istraga koju je proveo UN ukazivala je na to da je napad vjerovatno izvela VRS, a svjetski lideri reagovali su s

²⁵⁶ *Ibid.*, Rezolucija 824 Savjeta bezbjednosti UN-a, 6. maj 1993., Predgovor i paragraf 4 (a).

²⁵⁷ *Ibid.*, Rezolucija 836 Savjeta bezbjednosti UN-a, 4. juni 1993., paragraf 5.

²⁵⁸ Gow, *Triumph of the Lack of Will*, str. 255-259.

²⁵⁹ O planu za ujedinjenje triju republika, vidi Burg i Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina*, str. 271-281, i Owen, *Balkan Odyssey*, str. 185-222.

²⁶⁰ O akcionom planu EU-a, vidi Burg i Shoup, *The War in Bosnia and Herzegovina*, str. 281-286, i Owen, *Balkan Odyssey*, str. 223-254.

²⁶¹ Owen, *Balkan Odyssey*, str. 190.

ogorčenjem zbog tog napada na civile. Incident je naveo SAD da izda ultimatum bosanskim Srbima da povuku svoje teško oružje iz “zone totalnog isključenja” od 20 kilometara oko Sarajeva i zaprijetila im napadima NATO-a na njihove položaje u protivnom. Uplićući sve više svoju zemlju u krizu u Bosni i Hercegovini, ruske diplomate isposlovale su kompromisno rješenje po kojem su bosanski Srbi imali izvući svoje teško oružje iz “zone isključenja” u zamjenu za dolazak ruskog odreda UNPROFOR-a. Iako su se nacionalisti iz redova bosanskih Srba tom rješenju povinivali sporo i nevoljno, na koncu su ipak povukli svoje naoružanje iz “zone isključenja”. Tokom iduće godine Sarajlije su uglavnom bile pošteđene redovnog periodičnog granatiranja kojem su bili izloženi od aprila 1992. godine.

Napore Međunarodne konferencije za bivšu Jugoslaviju ometalo je izbijanje sveopšteg rata između hrvatskih i muslimanskih oružanih snaga u aprilu 1993. Rat između bivših saveznika uzbunio je kreatore politike iz SAD koji su apelovali na dvije strane da prestanu s borbama i da formiraju zajedničku teritorijalnu jedinicu. Jedna od inicijativa pod vodstvom SAD-a rezultirala je time da su vođe Muslimana i Hrvata potpisali Vašingtonski sporazum u martu 1994., stvarajući tako “Federaciju BiH” sastavljenu od deset “kantona”. U Sporazumu se konkretno navodilo da je Sarajevo glavni grad Federacije i jedan od njenih deset kantona. U prvoj godini sporazum je urodio prekidom vatre i gotovo ničim više, i Federacija je bila kostur bez mesa. Međutim, pokazalo se da je odigrala odlučujuću ulogu u preusmjeravanju energija Armije BiH i HVO-a na zajedničkog neprijatelja – VRS.²⁶²

Nakon što su nacionalisti iz redova bosanskih Srba povukli svoje teško naoružanje iz zone isključenja, a Vašingtonski sporazum prihvatile muslimanske i hrvatske vođe, Owen i Stoltenberg su, kako bi pospjeli pregovore, formirali Kontakt grupu u kojoj su bili SAD, UK, Francuska, Njemačka i Rusija. Kontakt grupa je uskoro naslijedila MKBJ kao glavna instanca koja je imala pregovorima postići mirovni sporazum. Međutim, njen prvi plan odbili su nacionalistički nastrojeni bosanski Srbi.²⁶³ Tokom cijele jeseni 1994. godine, Kontaktna grupa je nastavila pogurivati uzjogunjene bosanske Srbe da prihvate mirovni plan. Krajem decembra 1994., bivši predsjednik SAD-a Jimmy Carter ih je odmijenio tako što je dogovorio prekid vatre u periodu od 1. januara do 1. aprila 1995.

²⁶² O Vašingtonskom sporazumu, vidi Burg i Shoup, *The War in Bosnia and Herzegovina*, str. 292-298, i Campbell, *National Deconstruction*, str. 149-151.

²⁶³ O Kontakt grupi i raznim planovima, vidi Burg i Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina*, str. 298-314, i Owen, *Balkan Odyssey*, str. 155-292.

Kad je prekid vatre istekao, VRS je vratio teško naoružanje u zonu isključenja od 20 kilometara i na grad je opet intenzivno granatiran u proljeće i ljeto 1995.

Nakon što je u maju 1995. za predsjednika Francuske izabran Jacques Chirac, zapadne vode pokazale su novu spremnost da preduzmu žestoke vojne mjere protiv bosanskih Srba, i VRS je najprije uzvratilo istom mjerom. Kad su ratni avioni NATO-a krajem maja 1995. godine pogodili ciljeve VRS-a, vojnici bosanski Srbi uzeli su na stotine pripadnika UNPROFOR-a za taoce i neke od njih privezali za potencijalne mete kao ljudski štit.²⁶⁴ Karadžić se kasnije ovako prisjećao eskalacije neprijateljstava iz maja i juna:

“Mi smo naredili hapšenje, nismo baš pojednostili naredili kako će se vezivati, ali odrazilo se dobro, to je bilo vrlo šokantno za svijet, sada mi to lako, kada nas pitaju da li je to bilo lijep gest, ja ih pitam da li je lijep gest bombardovati srpsku dubinu i plašiti našu djecu i starce da bježe, onda nema niko dogovor. ... To je kao što znate dovelo do strašnog zagrijanja, bilo je i osuda čak iz Jugoslavije, itd.”²⁶⁵

Dana 9. juna Savjet bezbjednosti UN-a odobrio je angažovanje britanskih i francuskih snaga brzog odgovora uz tešku artiljeriju, što je obezbijedilo vojnu moć kakvu snage UN-a ranije nisu imale. Međutim, nasilje bosanskih Srba nad Sarajevom i drugim gradovima pod opsadom se nastavilo. Dana 30. avgusta, nakon što su upozorenja i ultimatumi dosta puta ponovljeni, NATO je krenuo u kontinuirani vazdušni napad na ciljeve bosanskih Srba, nazvan operacija “Namjerna sila”. Ironija je da je ovo bombardovanje počelo samo dva dana nakon što je Karadžić, pod ogromnim pritiskom, ovlastio Miloševića da pregovora u ime bosanskih Srba. Dana 13. septembra, bosanski Srbi su kapitulirali i pristali na zahtjeve, uključujući povlačenje svog teškog naoružanja iz zone isključenja oko Sarajeva. Pod kontinuiranim međunarodnim pritiskom strane u Bosni su se saglasile da će prekid vatre stupiti na snagu 12. oktobra 1995. godine. Kad je vatra utihnula, SAD je pozvao sve strane da se izoluju u vojnoj vazduhovnoj bazi SAD-a u Daytonu, Ohio, i pregovaraju.

²⁶⁴ U govoru koji je održao 1996. godine, general Dragomir Milošević se prisjećao: “Dana 25. i 26. maja avioni NATO-a bombarduju Pale i neke naše magacine. Zbog toga smo bili primorani blokirati i zarobiti sve pripadnike UNPROFOR-a u z/o Korpusa”. “Izlaganje General-Majora Dragomira Miloševića na svečanosti povodom uručivanja ratnih zastava”, 30. mart 1996. ENG ET 0529-0689 – 0529-0696, str. 5 od 7, BCS 0529-0689 – 0529-0696, konkretno 0529-0693.

²⁶⁵ Skupština bosanskih Srba, 51. sjednica, 14.-15. juni 1995., Karadžić. ENG 0215-3925 – 0215-4164-EDT, str. 343, BCS 0215-3925 – 0215-4164, konkretno 0215-4145.

Poslije mjesec dana intenzivnih pregovora u Daytonu, koje je predvodio ambasador SAD-a Richard Holbrooke, strane su postigle saglasnost oko OOSM-a. U skladu s OOSM-om priznata su dva entiteta, RS i Federacija Bosne i Hercegovine, i napravljene su teritorijalne izmjene uglavnom kako bi se postiglo da RS-u pripadne 49% teritorije Bosne, a Federaciji 51%. OOSM je donio ogromnu promjenu za stanje u Sarajevu, na veliko nezadovoljstvo nacionalnih vođa bosanskih Srba. Cijelih 61% teritorije predratnih deset opština pripalo je Federaciji, uključujući i nekoliko naselja (Grbavica, dijelovi Vogošće, Hadžići i Ilidža) koje je VRS kontrolisao još od ljeta 1992. Strane su se dogovorile da demilitarizuju Sarajevo i da se prekine s opsadom. Novim ustavom Bosne i Hercegovine, Dodatak 4 Dejtonskog sporazuma, predviđeno je da Sarajevo ostane prijestonica.

Radna verzija

X. Zaključak

Opsadi Sarajeva doprinijelo je više faktora, kao što su njegov geografski položaj, način na koji je tekla urbanizacija, politički sukob, uspjeh snaga koje su pod opsadom držale cijele gradove ili dijelove gradova u Hrvatskoj, pojava suparničkih vojnih sila s vrlo različitim stepenom naoružanosti, osujećujuće prisustvo međunarodnih mirovnih snaga, te sračunate strateške odluke vođa bosanskih Srba. Svojom smještenošću u uskoj dolini koja se protezala s istoka na zapad, grad je bio laka meta za odsjecanje od sveta, iznurivanje i granatiranje. Sarajevo se urbanizovalo s istoka ka zapadu, s obje strane široke saobraćajne arterije koja se protezala u pravcu istok-zapad, i svi njegovi urbani dijelovi nalazili su se na maloj razdaljini od brda i planina, tako da je ograničeno područje preko kojeg su ljudi i roba mogli ulaziti u grad i izlaziti iz njega bilo od posebno velikog značaja.

Najznačajniji faktori su, međutim, bili privrženost srpskih nacionalnih vođa ideologiji etničkog odvajanja i njihovo sračunato planiranje koje je preraslo u sprovođenje te ideologije u praksu u BiH. Vođe bosanskih Srba produbljivale su i koristile etničku podjelu svojom novom vizijom grada kao jasno podijeljenog između Srba i nesrba i lako djeljivog na srpsku i nesrpsku teritoriju. Slijedili su Miloševića u suprotstavljanju ideji zasebne srpske vojne snage, pri čemu su regrutovali vojnike za JNA, a na poslijetku su od JNA naslijedili i ogroman fond teškog naoružanja, na desetine hiljada već raspoređenih vojnika bosanskih Srba i komandnu strukturu. Bez mnogo buke izradili su plan za preuzimanje vlasti po opštinama od strane vođa SDS-a, najprije na dobrovoljnoj osnovi (decembar 1991.) i spontano, a zatim je to uvedeno kao obaveza za sve opštinske vođe SDS-a (mart 1992.). Prema tom planu najsposobnije i najodanije civilne vođe SDS-a došle su na čelo srpskih snaga bezbjednosti i na koncu su dobile zadatak da te jedinice podrede JNA/VRS-u. Te vođe tijesno su saradivale na povlačenju novih opštinskih granica na zapadnim prilazima Sarajevu duž glavne arterije istok-zapad.

Vođe SDS-a imale su efikasan plan, odlikovale su se dalekovidnošću, konsekventno su sprovodile svoja ideološka načela i, s onim što su naslijedile od JNA, imale su najbolje i najveće oružje od svih učesnika borbe za Sarajevo. S takvim prednostima željele su, i u velikoj mjeri uspjele, u odvajanju teritorije, institucija i ljudi duž etničkih linija, na štetu nesrpskog stanovništva i u izvjesnu korist onih Srba koji su podržavali svoje nacionalističke vođe.

Sama opsada bila je gadna, brutalna i dugotrajna. Ni roba ni ljudi nisu mogli proći preko opsadnih linija bez odobrenja nacionalistički raspoloženih bosanskih Srba. Vode bosanskih Srba koristile su svoje vojne i geografske prednosti da periodično granatiraju Sarajevo, nanose štetu i razaranje njegovim kulturnim i vjerskim spomenicima i da lišavaju civilno stanovništvo hrane, vode, struje, gasa i prevoza. Međunarodni angažman drastično se povećao tokom četiri godine opsade – od pregovaračke uloge EZ-a i zaštite humanitarnih konvoja od strane UNPROFOR-a, do, na kraju, direktne vojne intervencije i diplomatskog rješenja postignutog u pregovorima u vazduhoplovnoj vojnoj bazi SAD-a u Daytonu, Ohio.

Radna verzija

^a "odnoseći se prema njima kao da i ne postoje."

^b "Opet tvrdim i to da nijedan general ni iz Generalštaba niti iz Ministarstva obrane nikad nije došao k meni."

^c "zaštititi srpski narodu u Hrvatskoj na način što će se svi krajevi sa većinom srpskim stanovništvom osloboditi u svakom pogledu od prisustva hrvatske vojske i hrvatske vlasti."

^d "stravičnoj sudbini i torture ..."

^e "Kninski korpus je imao uspeha radi toga što su u zoni Korpusa pod jedinstvenom komandom bile i snage JNA i teritorijalne odbrane i Martićeva milicija, jeli tako Martiću? I što smo ja i on pozovem ga i kažem tu na Kijevo daj mi 40 milicionera i učestvovao su u borbi, je li tako, Milane, i radili smo ono što smo mi planirali..."

^f "Mi smo omogućili da se civilno stanovništvo evakuiše."

^g "...od oko sto pedeset, šezdeset hiljada Srba u Sarajevu ili dvjesto hiljada sa Jugoslavijama..."

^h "U Bosanskom Brodu živjelo je 91. godine Muslimana 4,140, Srba 11,844, Jugoslovena, a to su većinom ili po pravilu bili Srbi, 3,609, to znači sa ovih 11,000 oko 14,000 i Hrvata 13,923."

ⁱ "Sarajevo je u ovom momentu u nezavidnom političkom položaju i sa mnogo komunalnih problema. Očito je da ne živi kao jedinstvena gradska cjelina, pošto ima mnogo opština, i sve je to rascjepkano."

^j "Predajte ga Tudjmanu," and "Smrt Martiću."

^k "I molim vas, vi ste, recite vi slobodno ovome, ovaj a, a, Čengić da ako ne bude oslobođen gospodin Martić, da će on imati čitavu Romanijsku regiju nad Sarajevom noćas...Mogu li ja biti u kontaktu s vama, da znam šta je, da ne bi ovdje digli narod bez potreba ... a mi ćemo da dići kompletnog..."

^l "Mi ćemo da izvršimo regionalizaciju i da postavimo svoj MUP tamo gdje god smo mi na vlasti jer ovo je nedopustivo šta su oni uradili... ako vojska što prije helikopter ne pošalje i ne izvuče čovjeka ili transporter oklopni onda je to velika opasnost..."

^m "Mi je Romanija javila da se oni pripremaju da blokiraju Sarajevo, niko iz Sarajeva izaći neće moći."

ⁿ "Iz Sarajeva neće moći niko izaći ni jednim pravcem. Ni jednim pravcem neće niko moći."

^o "To ti tragedija srpskog naroda, znaš da mora da bude stariji brat, a .. strana (?). ... To je sve normalno da ti budeš stariji brat u jebenoj stranci."

^p "Sve ćemo mi to da završimo sve."

^q "organi milicije u Otoci bili veoma korektni i da je u Bosanski Novi došao nakon što je upotrijebljen suzavac kom je rastjerana masa od oko 1,000 pripadnika SDA."

^r "kakvoj bi BiH živjeli Srbi, kada bi dopustili da se izdvoji iz Jugoslavije ili kada bi se promijenio njen ustavno-pravni položaj."

^s "demonstracija mrznje prema spskom narodu."

^t "Noćas su oni u meni ovaj, neke stvari u meni preokrenuli, neće se to više, neće, to će ih koštati, ovo će zapamtiti šta su uradili."

^u "Oni ne shvataju ...kako Srbi ključaju, kako se Srbi sporo pale, a dugo gore ... Oni moraju da znaju čoveće oko Sarajeva ima 20,000 naoružanih Srba, pa to nije normalno, pa oni će, oni će nestati. Sarajevo će biti karakazan u kome će izginuti 300,000 Muslimani. ... Šta vi mislite da se možete, da se otcijepite kao Hrvatska."

^v "...on može da ima vlast u pola Sarajeva, u Zenici, i u pola Tuzle, i naime, gotovo je ... Oni to ne shvataju da bi tu, bili krvi do koljena i da bi Muslimanski narod nestao..."

^w "Mi njih tjerat našta nećemo ali oni nemaju načina da izvedu secesiju, to je mislim u Armiji jasno, i svima je jasno. To će biti pokolj kravi, Armija ovog puta neće više ovaj, koristiti 2 aviona nego će od pet stotina koliko ih ima, koristiti po 20 u svakom naletu. I tu nema više, jer ako Bosna se zapali onda idu, ide Sandžak, idu Kosovo, znaš..."

^x "Ma ne, treba reći nestaćemo svi, obadvoje, znaš. ... To namjerno treba reći. Tako to treba. ... Tako da to treb ublaž ... , zaoštriti, ne..."

^y "Ma ne, treba reći nestaćemo svi, obadvoje, znaš. ... To namjerno treba reći."

^z "Nemojte da mislite da nećete odvesti Bosni i Hercegovinu u pakao a muslimanski narod možda u nestanak, jer muslimanski narod ne može da se odbrani ako bude rat ovdje."

^{aa} "Ma borba je velika, znaš, al nema govora, nema niko od Srba, nema ni pola posto, koji nsu za ovo što mi radimo, tu nema govora. ... Oni hoće nezavisnu Bosnu i Hercegovinu ... dvanes posto Srba u Hrvatskoj su napravili pako, odnosno nisu dopustili da se uvede Država u njihove, ustaške Država u njihove domove, al oni ovde pokušavaju da se trijespet posto, znaš. ... Na ogromnom prostoru, koje kontrolišu Srbi..." "Ne bi im to Srbi nikad oprostili, to bi i bilo, to bi ih uništilo potpuno, prije svega niko od njihovog rukovodstva ne bi osto živ, za tri, četiri sata bi bilo pobijeni svi. Ne bi imali šanse da opstanu uopšte."

^{bb} "Čini mi se da sada kada je ovoliko nepovjerenje treba ići na što više razdvajanja pa neka poslije život i ekonomije, ekonomski rezoni spajaju."

^{cc} "Srbima treba da pripadne dvije trećina b-h teritorije, uključujući i trećinu glavnog grada Sarajeva."

^{dd} "Sve su bilo sračunato samo što se i oni nisu mogli odmah dogovoriti, neki su htjeli što brže državu, a jedni sporiju i sigurniju. Ta sporije je bila daleko opasnija."

^{ee} "da obuhvata dijelove srpskog Trnovo, dio Mojmila, Dobrinju, Nedžariće, Vojničko polje (dio grada Bitumenke) te kompletnu staru opštinu Ilidže sa izuzetkom određenih mjesnih zajednica, gdje su Muslimani i Hrvati većinski narod."

^{ff} "Član 1: Srpska Republika Bosna i Hercegovina je država srpskog naroda i građana koji i njoj žive."

^{gg} "Pa vidite, kada su počete barikade ja sam bio u Sarajevu. Nego, jednom sam uspeo da dodjem u grad, pošto sam bio u štabu i u samoj organizaciji, u vrhu organizacija za barikade, ja sam prošao jednom za Vogošću, otišao sam di i u Vogošći to organizujem. ... Pokušao sam preko Rajlovca, istu stvar sam doživio u Rajlovcu, gde su on stavili barikade, nisam mogao proći na Sarajevo. Vratio sam se nazad u Vogošću i na

određen način konstanto održavao vezu sa štabom koji je vodio g. Dukić, ja sam vodio taj dio u Vogošći i Ilijaš, kontaktirao sam redovno sa svima i mislim da je to bila briljantno izvedena akcija, na kojoj mogu da zavide i svri organizatori, vojni organizatori.”

^{hh} “u selu Sjekovac zaklane tri srpske porodice, da je u obračunu poginula deset teritorijalaca. Danas oko podneva pripadnici HOS-a pokupili tijela poginulih i bacili ih u Savu.”

ⁱⁱ “Da idu, da idu i dogovorili smo se mi da idu ... A svuda ćemo mi dati po 300, 400 momaka u svakoj opštini, samo ja molim da ih obuku i da ostane bar po stotinu tu lokalno da narod bude siguran. ... I moj izvršni odbor je sinoć izdao jedno saopštenje. ... formirali smo armiju i sve njene akcije u zagradi vojna obaveza, mobilizacija i odvajanje zavadjenih, sukobljenih strana koje su usmjereni na očuvanje Jugoslavije.

^{ij} “Pošto naponi JNA da i muslimanski dio rukovodstva Bosne i Hercegovine usmjeri ka novoj jugoslovenskoj državi onih jugoslovenskih naroda koji to zaista hoće nisu urodili plodom, to smo se mi morali orijentisati na konkretnu saradnju sa predstavnicima srpskoga naroda i sa srpskim narodom u cijelini, nikada ne zatvarajući vrata za saradnju i sa ostalima, makar pojedincima koji su na novu Jugoslaviju. Time smo obezbjedili da za vrijeme rata u Hrvatskoj vršimo manevar i pokrete snagama JNA preko Bosne i Hercegovine, što je za JNA bilo od vitalnog značaja. ... Procjenjujući dalji razvoj događaja smatrali smo da nakon napuštanja Hrvatske, u BiH treba imati jake snage JNA.”

^{kk} “Zovemo odmah Veljka Kadrijevića da se priključi razgovoru. Sloba mu kaže pojednostavljeno, da treba da izvrše razmeštaj vojske: sve iz BiH u Bosnu i Hercegovinu i obrnuto, da nam je to stratejski i politički neophodno.”

^{ll} “Mi smo pravovremeno otpočeli sa izmeštanjem celokupne pokretne imovine u vlasništvu JNA; ... u izvanrednoj organizaciji mi smo izvukli, spasili i zadržali sve; u ruke muslimansko-hrvatskih hordi nije pao ni jedan jedini avion, helikopter, tenk, oklopni transporter, top, minobacač, motorno vozilo.”

^{mmm} *Komande i jedinice JNA su činile kičmu vojske Republike Srpske sa kompetnim naoružanjem i opremom. Ta vojska je, uz puni oslonac na srpski narod i njegovu svestranu podršku kao što svaki savremeni rat traži, zaštitila srpski narod i stvorila vojničke pretpostavke za adekvatna politička rješenja koja će odgovarati njegovim nacionalnim interesima i ciljevima, razumije se, u mjeri koju to sadašnje međunarodne okolnosti dozvoljavaju.” (Kurziv u originalu.)*

ⁿⁿ “Pokretanjem brigade iz Han Pijeska u Sarajevo iznadjeno je rešenje da njezina imovina i kasarski objekti budu sačuvani u celosti i kao takvi u funkciji Vojske Republike Srpske. Nije meni nepoznato, niti manje želim od bilo koga iskazivati brigu za vojnom imovinom i vojnim sredstvima u celini.”

^{oo} “Izvršena je disperzija oružja zahvaljujući JNA, izvuklo se što se mogao izvući i rasulo po srpskim prostorima i podjelilo narodu, ali narod je organizovala SDS i stvorila vojsku, to je bila vojska.”

^{pp} “Povezivanjem postavljenih barikada stvarala se prva linja odbrane slobodne Srpske teritorije.”

^{qq} “Držimo sve svoje krajeve, sve opštine, sva naselja od Sarajeva i držimo naše neprijatelje, sad moram i mogu da kažem da držimo naše neprijatelje u potpunom okruženju, tako da im ne može da dođe vojna pomoć, ni u ljudstvu, ni u naoružanju.”

^{rr} “Mi smo spremni, mi držimo 50 km okruženja oko Ilijaša. Mi smo organizovani, i ja sam molio TV da dođe na snimi kako smo mi organizovani za rat u Ilijašu, kako je organizovana odbrana linije. Jest istina da smo mi pokrali dosta stvari. Imamo mi svega još dole na živimo. Mi smo pokrali 32 tona cisterne nafte i benzina. Mi

smo presjekli i minirali prugu i nema više dolaska u Sarajevo. Mi smo minirali i auto-put. Sve ćemo učiniti da više neprimatelj iz pravca Zenice u Sarajevo neće doći, a i odozgo ko pođe biće gotov."

^{ss} "I mi trebamo još ovog momenta u prsten staviti aždajinu glavu Sarajevo i iz njega može da ima izlaza samo onaj koja ćemo mi pustiti, a ne svaki od nas već onaj ko je glavnik, ko komanduje."

^{tt} "Samo znamo da su neki rođaci tih ljudi pohapšeni u Starom gradu. Oni su gadjali sjedište zelenih beretki, ali su bili slabi strijelci. To su neobučeni ljudi, pucali su nasuMiće. Ovo što se desilo u Sarajevu je za žaljenje, ali je objašnjivo isključivo time što oni ne znaju da pucaju."

^{uu} "Mi se nadamo da nećemo, ali mora prestati teror po Sarajevu. Teror u Sarajevo je poveyan s tim pucanjem. Ja ne mogu svakom Srbinu kazati – da ne paca, kada on čuje da mu je stric pribijen..."

^{vv} "Kad su Srbi u Sarajevu digli ustanak i kad su uzeli određene teritorije pod svoju kontrolu, o tome momentu nije bilo Vlada ili se bar nije znalo gdje je. Čak šta više u prvim danima nismo znali da li je i gospodin Karadžić živ. Kada smo saznali da je živ i kad je sišao među nas na Ilidža i dao nam određena ohrabrenja Srbi su u Sarajevo na tim prostorima zadržali određenu teritoriju pod kontrolom, a po nekim dijelovima i proširili svoje teritorija i potjerali muslimane sa teritorije gdje su oni praktično u većini."

^{ww} "Sarajevo je naš grad i našeg dijela Sarajeva nikad se nećemo odreći. ... Bosna i Hercegovina je naša domovina i srpsku republiku Bosne i Hercegovine mi ćemo odbraniti. Postavit ćemo se na granice svoje države i tada će biti jasno cijelom svijetu da nismo agresori, već branioći."

^{xx} "Mi u potpunosti i bez ostatka odbijamo bilo kakve teritorijalne podjele i sporazume koji ni uživaju podršku sve tri strane u pregovorima."

^{yy} "strateške prioritete srpskog naroda, odnosno strateške ciljeve srpskog naroda..."

^{zz} "razdvajanje od druge dvije nacionalne zajednice, državno razdvajanje."

^{aaa} "Prvi cilj je najvažniji i on je za sve ostale ciljeve, svi ostali ciljevi su potačke prvog. Jesmo li se opredjelili, da se konačno razgraničemo sa druge dvije nacionalne zajednice. Možemo se razdvojiti sa njima, ako se Bosna i Hercegovina pocijepa na troje."

^{bbb} "Mi sasvim signurno znamo da moramo nešto da damo, to je van svake sumnje ukoliko hoćemo da ostvarimo prvi strateški cilj, a to je da se ratosiljamo neprijatelja iz kuće, a to je hrvata i muslimana da nebudemo više zajedno u državi."

^{ccc} "Podela grada Sarajeva na srpski i muslimanski deo i uspostavljanje u svakom od ova dijela efektivne državne vlasti."

^{ddd} "Sarajevo nam je, strateški gledano na petom mjestu, ali su borbe u Sarajevu i za Sarajevo, i strateški taktični gledano od presudne važnosti... Alija nema državu dok mi imamo dio Sarajeva. ... Borbe oko Sarajeva odlučuju sudbinu BiH i mi smo to i ranije slutili i o tome smo govorili, ako rata bude on će početi u Sarajevu i završiti u Sarajevu."

^{eee} "Nije bitno koliko smo mi za koji cilj i koliko smo mi za ovakvu ili onakvu vojsku i koliko smo se mi mobilisali. Bitno je koliko je nas u rovovima."

^{fff} "Moram reći danas i ovdje da te ciljeve što sam danas čuo ovdje i zahteve, da imamo u ovom trenutku armiju kao Kina pitanje da li bi i ona mogla da to izvrši. ... Mi u ovom momentu polazimo od takvih ciljeva i

zadataka i nekakve ofanzive, a pojedinci planiraju kao da mi već imamo uvježbanu armiju i da sada imamo sedam korpusa spremnih da ih uvedemo sa iskustvom, pitanje je kako bi na pojedinim pravcima prošli.”

^{egg} “Ova skupština je usvojila strateške ciljeve srpskog naroda koji su na izvjestan način postali naši zadaci, naša obaveza da ih ispunjavamo, ali to su bili strateški ciljevi kojima smo težili, kojima sad težimo da ih završimo kada bude to moguće.”

^{hhh} “Peti je da očuvamo svoj dio i svoja prava u Sarajevu, koji je za nas veoma bitan za integrisanje teritorija istočne Hercegovine, stare Hercegovine i Romanije, jer se u toj dolini susreću naši interesi za koncentrisanjem obrazovanja, kulture, nauke i privrede. Dakle, taj interes je da se srpsko Sarajevo stvori, kako ga god nazvali, ali da se stvori od srpskih prostora u gradu Sarajevu. ... Kao što vidite, peti cilj je u ovoj fazi ostvaren. Mi zadržavam sve što je naše u Sarajevu, ... A ako bude neke pogodbe da se prije toga Sarajevo definitivno razriješi, mi ćemo biti spremni da kompromise, jer imamo interesa da stvorimo dva grada, da jedni drugima ne smetamo i da ta dva grada budu prosperitetna.”

“sve što je srpsko u Sarajevo zadržaćemo. ... Jer nama Sarajevo integriše istočnu Hercegovinu, Staru Hercegovinu i Romaniju. ... Romanija ima svoju čaršiju u Sarajevu. I tako će i ostati. ... Gradićemo policentrični razvoj i za takav razvoj nama je Srpsko Sarajevo od neprocjenjive važnost i nećemo ga dati.”
“Dakle, taj interes je da se srpsko Sarajevo stvori, kako ga god nazvali, ali da se stvori od srpskih prostora u gradu Sarajevu.”

“Mi zadržavamo sve što je naše u Sarajevu i vjerovatno ćemo u periodu od dvije godine sve to zadržati.” If a chance to resolve Sarajevo before that, we'll be ready to compromise, for we want two cities, one not disturbing other, and that both be prosperous. 0215-0521.

ⁱⁱⁱ “Ovo je karta Sarajevo tri četvrtine je plavo, a oni 10 ove teritorije danas drže, desetinu drže, drže uže jezgro Sarajevo i Hrasnicu. ... 150 hiljada Srba trebalo da isele ili da ostanu u muslimanskom dijelu Sarajeva, niti ih imamo gdje preseliti, niti bi bilo poštena bi za bi ljudi koji žive i koji su odbranili te prostore.”

ⁱⁱⁱ “Da se sada ide na konačnu podjelu da bi mi dobili ono što ćemo dobiti kasnije, oni će tražiti širok otvor otićiće sigurno Ilijaš i Vogošća i dio drugih krajev Šsic: krajevaĆ, mi kada bi u ovoj situaciji prihvatili kada se cijela BiH dijeli, morali bi imati širok izlaz za Muslimane. Šta u buduću učiniti, sve ono što moramo ili njima dati oko Sarajeva tražićemo da oni nama dadnu u našoj Republici. Ja to mogu sa puno odgovornošću mogu reći da nam se onda isplati dati jednu opštinu ako bude morali radi izlaza da dobijemo da li enklave ili neko naše strateško mjesto u našoj Republici, a sada pričada njima.”

^{kkk} “Politika SDS je da Sarajevo zadrži. Ova skupština je tu politiku uradila u strateške ciljeva, to je čini mi se 5. strateški cilj. ... moramo stvoriti kritičku masu inteligencija ovdje mi ćemo ovdje biti u dodiru sa jednom ogromnom svijetom, agresivnim svjetom islamskim. Naš kapital, naše obrazovanje, naša kultura, naša privreda bitće tu u dodiru na Miļjacki u dodiru sa čitavom jednim svijetom čiji eksponent će biti bosanski muslimani. Mi tu bitku ne smijemo izgubiti nikada i neispošto. ... Sarajevsko ratište je stvorilo državu. ... ali da Sarajevsko ratište puklo, da su oni izbili na Drinu i presekli koridor, ne bi bilo ni Krajine, ni RSK, ni Hercegovine, ni ničiga.”

^{lll} “Naša skupština je rekla naš prvi strateški cilj je odvajanje, međjutim do kraja rata nije bilo uputno ni se smjelo ista davata ili šta signirati da će biti naše ili neće biti naše.”

^{mmmm} “Zadatak ove Republike i prvi strateški cilj da me se odvojimo od Muslimana i Hrvata i nema niko pravo da zasniva strategiju srpskog Sarajeva za ostanku u zajedničkoj državi. Tako da je isključena bilo kakva opasnost ili želja sa kopčem i rješenjem Sarajeva mi želimo da ostanemo sa Muslimanima i Hrvatima.”

^{mm} "Poznavajući ko nam je neprijatelj, u kojoj mjeri je on perfidan, i u kojoj mjeri mu se ne može vjerovati svaki dotle dok se on fizički, vojnički ne uništi i ne slomije, što podrazumijeva, naravno i eliminisanje i likvidaciju njegovih ključnih ljudi. Ja se odmah opredjeljujem za ovu prvu opciju, ratnu opciju jer jedino mislim da ... sudbina Srba u BiH za nas ovdje ne može drugačije riješiti već ratom."

^{ooo} "Oni koji budu planirali operaciju Sarajeva, oslobađanja Sarajeva ili uništenja žive neprijateljske sile u Sarajevo moraju da planiraju šta će sa zdravstvenim objektima. I odmah da vam kažem, ako će Vojna bolnica pasti u ruke neprijatelju, onda sam ja za to da se Koševska bolnica uništi i da neprijatelj nema gdje da se liječi."

^{ppp} "I tako sam ja iseljavao Zadar. Ovo bolnica je iseljena, niti će oni imati fajde od to Vojne bolnice, niti od Koševske bolnice, niti od Sarajeva, ako ne prihvate mir. Mi njima možemo odmah ponuditi mir da razgovaramo u miru. Ako bude rata Bosna i jos manje Sarajevo nikome neće služiti. Mislim ono što je van fronta. Sarajevo ne treba pluckati dva mimobacača."

^{qqq} "Mi ne smijemo kazati, mi ćemo uništiti Sarajevo, ne mi nećemo, mi hoćemo da sačuvamo Sarajevo, nama Sarajevo treba. Mi nećemo kazati da ćemo srušiti dalekovod ili vodu isključiti, ne jer to Ameriku diže na noge, ali gospodo, mi vas molimo sve u redu, e, jednog dana nema vode u cijelom Sarajevu. ... Prema toma mi moramo mudro saopštiti svijetu, gadali su oni, pogodili dalekovod i nestalo struje, gadali vodovod, nestalo struje tu i tu, vršimo napore i popravljamo, to je ta diplomatija."

^{ttt} "Naša žopsada' Sarajeva, što i naši prijatelji smatraju našom najvećom taktičkom greškom, a u stvari je jednostavno bila situacija u kojoj smo se našli i koju nismo mogli kontrolisati, nanela nam je ogromne štete jer je to omogućilo našem neprijateljima da pomoću medija predstave Sarajevo kao žgrad žrtvu' u kojem pate nelužni civili."

^{sss} "Dalje rušenje crkava gospodo, ja se javno ovdje ogradjujem, a tražiću i da se Skupština ogradi od rudjenja crkava ovdje, bez obzira što su oni nama srušili toliko crkve, to nije u srpskom mentalitetu. ... ovdje u Banjaluci nije ratna zona gospodo, ovdje se ne vodi rat, ovdje se ruše civilni objekti, a da ne kažem da se ubijaju civili što nije bilo svakako dobro. ... mi smo granatirali gradove, gospodo nije rješenje granatirati gradove. ... pa kako svijet onda može da nas podržava kada to je takve stvari radimo. Mi smo konvoje UN radili svašta, otimali smo robu, rekvirirali benzin ...

^{ttt} "Predlažem Ministarstvu informisanja da hitno razradi strategiju medijskog rata koji ćemo mi voditi za dobrobit ove RS..."

^{uuu} "Što se tiče rušenja crkava, ja mislim da je naše ministarstvo zauzelo stav i jasno dala Vlada svoj stav, ne bi dobro bilo da Skupština zauzima stav, da kažem samo zašto, samo zato što ćemo izazvati revolt kod ljudi tamo. Toliko ljudi poginulo, vrlo je odmjerenost saopštenje našeg Ministarstva za vere i to je dobro i to je politički, ne bi trebalo ponovo i Skupština iako se ja slažem da je bilo dobro da smo iznijeli."

^{vvv} "Ono oko bombardovanja Zagreba, ja se slažem da trebamo tući Zagreb, ali ni smijemo to reći, ako je to trebalo da kaže se, na onaj način se prenijeti, to je morao da bude oprezan urednik koji je to puštao..."

^{www} "4. Muslimanska strana i dalje vrši nedjela nad sopstvenim stanovništvom, bombarduje svoje gradove, ubija svoje ljude u redu za hleb na pijaci, na pogrebu, napada objekte i ljudstvo UNPROFOR-a, a sada obara i avione humanitarne pomoći, a sve ovo čini u cilju izazivanja međunarodnog bijesa prema Srbima."

^{xxx} "Republika Srpska postoji. Njen glavni grad je Sarajevo, tj. srpsko Sarajevo, a u srpsko Sarajevo spadaju i Pale, jer su Pale sarajevska opština."

^{yyy} "absolutno je neprihvatljiv za Srpski narod, a naročito za Srpski narod srpskih opština Grada Sarajeva ... hitno poduzma aktivnosti na uspostavljanju povoljnijih vojnih pozicija oko Sarajeva."

^{zzz} "Moramo učuvati taj karakter tog koridora Berlinskog tipa, da bi ga natjerali da se Sarajevo definitivno podijeli i teritorije kompaktiraju, pa ćemo mu kvadratni metar brda između Vogošće i Visa uzedemo mu kvadratni kilometer na Drini."

^{aaaa} "Nekoliko tih operacija kojima se naša teritorija širila u odnosu na ono što smo mi kao teritorijalci 1992. godine uradili, bile su prave operacije, istinske operacije, dobro planirane i izvedene u uslovima u kojim smo mi bili inferiorniji u pogledu ljudstva, a superiorniji u pogledu ubojne moći i oružja, ali sposlije toga sabijajući Muslimani na male prostore, postižući tako njihovu koncentraciju nismo mogli mnogo više uraditi."

^{bbbb} "Ja znam kada smo radili Dobrinju, znali smo šta će biti, moramo dati aerodrome, biće ovo i on i onda smo odlučili da napravimo vezu između Lukavice i Ilidže i dali smo naredbu, da se ide radije na Dobrinju nego na Butmir i uzeli smo dva kraja Dobrinje sredinju nismo mogli da uzememo, nemojmo se zavaravati da smo mi nekada da zgrozimo naše neprijatelje."

^{cccc} "Čvrsto držati Sarajevo u blokadi i spriječiti deblokadu istog;"

^{dddd} "Sarajevsku-Romanijski Korpus: Krajnje upornim odbranom, glavnim snagama zadržati Sarajevo i Igman koje drži u potpunoj blokadi, a preme razvoje situacije stezati обруč, presječati i izolovati pojedine dijelove grada i okolnim naseljenim mjestima."

^{eeee} "Činjenica je da je samo brzom i efikasnom akcijom Srpske vojske iz Ilijaše i sa Ilidže spasena situacije koje se moglo pretvoriti u katastrofu, ne samo za Rajlovac nego i za mnogo širu teritoriju."

^{ffff} "Činjenica je da se Komande Rajlovačke brigade kao i rukovodstvo Opštine bez kontinuirane pomoći sa strane ne mogu nositi sa naraslim problemima."

^{gggg} "utiče da se održi moral boraca ... nedisciplinovanost boraca, dezinformacije i raze i totalne lede vojne komande."

^{hhhh} "jedna Žuč na 90 dana lupamo svom mogućom artiljerijom, svom živom silom i idemo tamo i nemožeš ništa da udariš, jer je dobro ukopan, lupáš ga artiljerijom kojom moraš da dodješ na 50 metara, a onda te on dočeka vatrom automatskom vatrom i ti imaš gubitke."

ⁱⁱⁱⁱ "Zaključeno je da se postepeno oko Sarajeva izmeštaju industrijski kapaciteti koji (kao Orao u Rajlovcu) vrede id po nekoliko milijardi dolari. ... da se sačuva vojna industrija i omogućiti dalja proizvodnja municije."

^{jjjj} "To nije znak napuštanja nego konačno jedna razumna reakcija, jedan razuman stav o tome šta se može braniti a šta ne."

^{kkkk} "Politika SDS je da Sarajevo zadrži. Ova skupština je tu politiku uradila u strateške ciljeva, to je čini mi se 5. strateski cilj. ... moramo stvoriti kritičku masu inteligencija ovdje mi ćemo ovdje biti u dodiru sa jednom ogromnom svijetom, agresivnim svijetom islamskim. Naš kapital, naše obrazovanje, naša kultura, naša privreda bitće tu u dodiru na Miljacki u dodiru sa čitavom jednim svijetom čiji eksponent će biti bosanski muslimani. Mi tu bitku ne smijemo izgubiti nikada i neispošto. ... Sarajevsko ratište je stvorilo državu. ... ali da Sarajevsko ratište puklo, da su oni izbili na Drinu i presekli koridor, ne bi bilo ni Krajine, ni RSK, ni Hercegovine, ni ničiga."

^{llll} “SRK sa pridatim jedinicama: Krajnje upornom i aktivnom odbranom zaustaviti prodor muslimanskih snaga na pravcu Rajlovac – Rakovica – Kiseljak, stabilizovati odbranu na ovom i drugim pravcima dejstva muslimanskih snaga. Nanijeti im gubitke i otkloniti opasnost od zauzimanja industrijskog kompleksa Vogošća, Rajlovac, Hadžići i dr.”

^{mmmm} “...sprečavanja manevra muslimanskih snaga ka i od Sarajeva.”

ⁿⁿⁿⁿ “stvoriti uslove za pobjedonosan završetak gradjanskog rata.”

^{oooo} “Odsudnom odbranom na c/z j/i delu ratišta, ... po svaku cenu sprečiti deblokadu Sarajeva spolja, ... i zauzimanje industrijskih kompleksa ŽVogošća, 'Rajlovac' i 'Hadžići,'

^{pppp} “za odcepanje Sarajeva...”

^{qqqq} “Došao je trenutak, ja sam direktivu broj sedam i to sigurno da se uzme ... Sve je to potpisano i išli smo snažno u to. ... Ja sam za sve naše odluke i ja stojim iza njih, i snimljene su Vrhovne komande i sve u njima stoji i usmeno i pismeno sam naredio...”

Quote in footnote 291 from 54th Session: “Ja sam pregledao, odobrio i potpisao sedam direktiva, osmu i devetu mi niko nije podnio ni da je pročitam, a kamoli da je potpišem.”

^{rrrr} “Papir je prihvaćen kao baza, kao osnova za dalje pregovore. Taj papir nije potpisan, niti bismo dopustili nešto da potpišemo do se o tome ne dogovorimo.”

^{ssss} “Predsednici opština bila bi, kao i pre rata, Srbi u srpskim i Muslimani u muslimanskim opština.”

^{tttt} “Dana 25. i 26. maja avioni NATO-a bombarduju Pale i neke naše magacine. Zbog toga smo bili primorani blokirati i zarobiti sve pripadnike unprofora u z-o Korpus.”

^{uuuu} “Mi smo naredili hapšenje, nismo baš pojednostojili naredili kako će se vezivati, ali odrazilo se dobro, to je bilo vrlo šokantno za svijet, sada mi to lako, kada na pitaju da li je to bilo lijep gest, ja ih pitam da li je lijep gest bombardovati srpsku dubinu i plašiti našu djecu i starce da bježe, onda nema niko dogovor. ... To je koa što znate dovelo do strašnog zagrijanje, bilo je i ostuda čak iz Jugoslavije itd.”